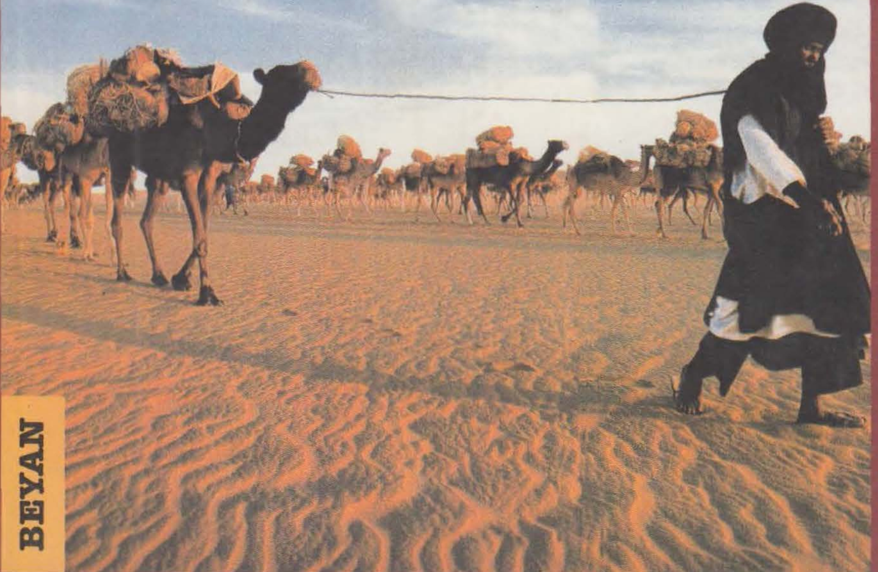
İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE TİCÂRÎ HAYAT

Doç. Dr.
Ahmet Turan Yüksel

BEYAN

AHMET TURAN YÜKSEL

1961 yılında Tokat'ta doğdu. Samsun İmam-Hatip Lisesinden mezun oldu. Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesini 1984 yılında bitirdi. 1985 yılında Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesinde İslâm Tarihi Anabilim Dalında Araştırma Görevlisi oldu. 1993 yılında doktorasını tamamladı. 1994 yılında Yardımcı Doçent, 1998 yılında da Doçent oldu. Halen S.Ü. İlâhiyat Fakültesinde İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. 1987'de Kahire Üniversitesinde araştırmalarda bulundu. 1990-1992 yılları arasında Kanada Montreal McGill Üniversitesi İslâmi Araştırmalar Enstitüsünde çalışmalarına devam etti. Çeşitli makaleleri yanında, Emevi Valilerinden Ubeydullah b. Ziyâd hakkında bir araştırması bulunmaktadır.

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE TİCÂRİ HAYAT

Bu kitap, Beyan Yayınları'nın 320. kitabı olarak yayına hazırlandı, dizgi ve sayfa düzeni Demir Ajans, kapak Yazıevi (517 82 64), baskı ve cilt işleri Umut Matbaacılık (637 09 34) tarafından gerçekleştirildi ve İslâm'ın İlk Döneminde Ticâri Hayat adıyla 1999'da İstanbul'da yayınlandı. ISBN 975-473-262-0

Doç. Dr. AHMET TURAN YÜKSEL

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE TİCÂRİ HAYAT

BEYAN YAYINLARI

Ankara Cad. No: 49/3 34410 Cağaloğlu/İstanbul

Tel: 0.212 512 76 97 - Faks: 526 50 10

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

İçinde yaşadığımız yüzyılda, hayatın bütün yön ve birimleriyle bir içeçelik arzettiği herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Bu sebeple, meselelere tek açıdan değil de çok yönlü bakmak, kaçınılmaz hale gelmiştir. Aynı kuralı günümüzde tarih sahasında da uygulamak durumundayız. Tarihi olayları ve incelenecek konuları sadece siyâsi açıdan ele alıp sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarını göz ardı etmek, konuların gereği gibi değerlendirilip yorumlanmasını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bu nedenle tarihçinin de, bir sosyal bilimci olarak, ele alacağı konuları çok yönlü bir değerlendirmeye tabi tutması gerekmektedir. İncelenecek sahaların farklı boyutlarıyla araştırılması, hem geçmişi daha iyi anlayabilmek ve hem de daha sağlıklı sonuçlara varabilmek için takip edilmesi gereken bir yol olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu noktadan hareketle, genellikle daha çok siyâsi olaylar açısından ele alınan İslâm'ın ilk döneminde, ticâri hayat üzerinde bir çalışma yapmanın faydalı olacağını düşündük. Bu arada konuyu daha çok İslâm öncesi Arabistan ve Panayırları (Esvâku'l-Arab) ile İslâm'ın ilk döneminde ticâri hayatın canlı bir şekilde görüldüğü ve aynı zamanda birer merkezi durumunda olan Mekke, Bağdat ve Basra şehirleri etrafında değerlendirmeye çalıştık.

Çalışma, giriş ve sonuç ile birlikte üç bölümden meydana gelmektedir.

Girişte, ticâri hayat açısından İslâm öncesi Arabistan ve özellikle Hicaz bölgesi ile ticâri hayat yanında sosyal ve kültürel hayat açısından da önemli bir yere sahip olan Arabistan panayırlarından; bunlar arasında da yine özellikle Ukâz'dan daha geniş bir şekilde bahsedilmiştir.

Birinci bölümde, gerek İslâm öncesi ve gerekse de İslâmi dönemde ticâri hayatın canlı bir şekilde yaşandığı Mekke şehrindeki ticâri hayat, ticâreti yapılan mallar ve Mekke'nin diğer yerlerle olan ticâri ilişkileri üzerinde durulmuştur. Ayrıca, günümüzde Batı dünyasında tartışılan Mekke ticâreti ve İslâm'ın doğup gelişmesi konusu, ilgili kaynak ve görüşlere başvurularak incelenmiştir.

İkinci bölümde özellikle Abbasiler dönemiyle birlikte İslâm dünyasındaki ticâri hayatın en canlı bir şekilde göze çarptığı Bağdad şehrindeki ticâri faaliyetler, şehrin kuruluşundan başlayarak değişik açılardan ele alınmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise, İslâm'ın ilk döneminde Bağdad'dan sonra ticâri hayatın en canlı şekilde müşahede edildiği Basra şehrindeki ticâri hayat aynı şekilde incelenmiştir. Bu arada Basra çarşıları ve özellikle hem çarşı ve hem de bir panayır olan Mirbed üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın hazırlanmasında öncelikle "Mesâlik ve Memâlik" türünden olan Makdisî'nin "Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifetil'l-Ekâlim"i, İbn Havkal'ın "Kitâbu Sûreti'l-Ard"ı ve el-Ya'kûbî'nin "Kitâbu'l-Büldân"ı, gibi İslâm ülkelerinin coğrafyası ile ilgili temel kaynaklara başvurulmuştur. Ayrıca İslâm Tarihi'nin temel kaynakları olan İbn Hişâm'ın "es-Sîratü'n-Nebeviyye"si, el-Belâzurî'nin "Fütûhu'l-Bül-

dân"ı ve et-Taberî'nin "Târîh"i ile özellikle Câhiliye dönemi arabistan panayırları konusunda iki temel eser olan İbn Habîb'in "Kitâbu'l-Muhabber"i ve el Merzûkî'nin "Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine"si gibi eserlere de müracaat edilmiştir.

Bu temel kaynakların yanısıra Batı dilinde yapılan çalışmalardan , ilgili makale ve maddelerden de istifade edilmiştir. Batıda özellikle Mekke üzerinde bir kaç çalışma yapılmıştır. Bunlardan, sadece bazı yönleriyle bizi ilgilendiren Montgomery Watt'ın "Muhammed at Mecca", Patricia Crone'un "Meccan Trade and the Rise of Islam" isimli eserler ile Mahmood Ibrahim'in "Merchant Capital and Islam"ını zikretmek istiyoruz. Ancak bu çalışmalardan birincisi, Hz. Peygamber'in Mekke'deki hayatını hedeflerken, son ikisi de özellikle Mekke ticâreti ile İslâm'ın doğuşu ve gelişmesi üzerinde geniş olarak durmuşlar, Mekke'deki ticâri hayatı ele almamışlardır.

Bağdad üzerinde yapılan çalışmalar arasında Abdülazîz ed-Dûrî'nin "Târîhu'l-Irâki'l-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî" isimli eseri, eserin isminden de anlaşılacağı gibi H. IV/M.X. asırda Irak bölgesini ele almıştır. Bu nedenle Bağdad, adı geçen bölgenin içinde, diğer şehirlerle beraber kısmen incelenmiştir. Bunun yanısıra G. Le Strange'in "The Lands of the Eastern Caliphate" ve "Baghdad During the Abbaside Caliphate" isimli eserlerinde de Bağdad, belirli bir dönemde ele alınmıştır.

Bağdad üzerinde yapılan çalışmalar arasında Hamdân el-Kübeysî'nin "Esvâku Bağdad" isimli eseri, görebildiğimiz kadarıyla en geniş olanıdır. İkinci bölümün hazırlanmasında, bu çalışmadan bir hayli istifade edilmiştir.

Basra üzerinde yapılan araştırmalar arasında, Salih Ahmed el-Ali'nin "et Tanzîmâtü'l-İctimâiyye

ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî" isimli eseri ilk akla geliyorsa da, yalnız H.I./M.VII. yüzyıldaki Basra incelendiği için, sonraki dönemler hakkında bilgi bulmak mümkün değildir. Bu tür müstakil çalışmaların yanında, Basra, bazı eserlerin bir bölümünde veya makalelerde ele alınmıştır. Bunlar arasında özellikle Basra çarşıları ve "Mirbed Panayırı" hakkında, Said el-Afğânî'nin "Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l İslâm" adlı eseri ile A.J.Naji ve Y.N.Ali'nin "The Suqs of Basrah" isimli makalesini zikretmek istiyoruz. Bu çalışmalar ise Basra'nın tarihinden ve tarihdeki gelişim ve gerilemesinden bahsetmemektedirler.

Temel kaynaklara ve bunun yanısıra Arapça ve Batı dilinde hazırlanan araştırmalara başvurularak hazırlanan doktora tezimin gözden geçirilip, yapılan düzeltme ve ilavelerle ortaya çıkan bu çalışmanın, bu alandaki araştırmalara katkıda bulunacağı kanaatindeyiz.

Bu çalışmanın hazırlanmasında başta Prof. Dr. İsmet Kayaoğlu olmak üzere destek ve yardımlarını gördüğüm değerli hocalarım ve çalışma arkadaşlarıma teşekkür etmeyi zevkli bir borç telakki ediyorum.

Doç. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL

GİRİŞ

İslâm'ın ilk dönemindeki ticâri hayatı incelemeden, öncelikle İslâm'ın doğuşundan önce, başka bir ifadeyle Câhiliye döneminde Arabistan'ın, özellikle Hicaz bölgesinin iktisadi ve ticâri hayatından, ticâret yollarından bahsetmek ve ayrıca da burada kurulan ve gerek Arabistan'ın ve gerekse de kuruldukları bölgelerin ticâri ve kültürel faaliyetlerinde belki de en önemli yeri teşkil eden panayırlar üzerinde durmanın yerinde olacağı fikrindeyiz.

A. İSLÂM ÖNCESİ ARABİSTAN

Afrika ile Asya kıtaları arasında önemli bir stratejik ve coğrafi konuma sahip olan Arabistan (Cezîretü'l-Arab yani Arap Yarımadası), bu özelliği dolayısıyla gerek kültürel ve gerekse de ticâri yönden tarihte hayli önem taşımıştır. Buna ilaveten bölgenin tarım yapabilmek için gerekli olan sudan mahrum olması dolayısıyla geniş çapta ziraata elverişli olmaması da, bölge insanlarını bunun karşısında ikinci bir alternatif olarak daha etkili bir şekilde ticâretle ilgilenmeye yönlendirmiştir. Ticâri faaliyetler açısından da Arap Yarımadası'nda en fazla önemi, Mekke ve Tâif gibi iki önemli şehri ihtiva eden Hicaz Bölgesi taşımaktadır.[1]

1 İslâm öncesi Arabistan ve ticâri durumu hakkında şu kaynaklardan geniş ölçüde faydalanılabilinir: Ebû Muhammed Hasan el-Hamdânî, Sıfatu Cezîreti'l Arab, Thk. D.H. Muller, E.J. Brill, Leiden, 1884; Ali Cevad, el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm, I-IX, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1980; De Lacy O'Leary, Arabia before Muhammad, London, 1927; G. Levi Della Vida, "Pre-Islamic Arabia",

Herşeyden önce Arabistan'da Arapların yaşadıkları yerler, Mezopotamya ile Batı Arabistan arasındaki hayati önem taşıyan ticâret yolları üzerinde birer istasyon vazifesi görmekteydi.[2] Bu özellik dolayısıyla da Câhiliye dönemi Arapları, zamanın milletlerarası ticâretini gerçekleştiren insanlardı. Arabistan, baharatları ve tütsü (günlük) ile meşhurdu ve Bizans şehirleri bu ticâret maddelerini Arap tâcirleri vasıtasıyla elde ediyordu. Sarayda ve kiliselerde dini maksatla kullanılacak olan bu maddelerin sağlanması ancak Arabistan ve Hindistan ticâreti ile mümkün olabilmekteydi.[3] İşte bu sebeple Arabistan ticâreti Bizans için önem taşımaktaydı.

Burada gerçekleştirilen ticârette yollar çok önemli bir yere sahiptir. Başka bir ifadeyle yollar, bölgenin ticâri hayatında odak noktayı oluşturmaktaydı. Ticâret yolları vasıtasıyla Hicaz Bölgesi ile Yemen, Hind, İran (Fâris), Irak, Şam, Habeşistan ve Mısır arasında karşılıklı ticâret gerçekleştirilmiştir. Kara yolu üzerinden kervanlarla yapılan ticâret ise, Câhiliye ticâretinin temelini teşkil etmekteydi. Hat-

The Arab Heritage, 3. bsk., Yay. Nabih Amin Faris, Princeton University Press, Princeton, 1946, ss. 25-57; Philip K. Hitti, History of the Arabs, 10. bsk., St. Martin's Press, New York, 1970, ss. 14-108; Irfan Shahîd, "Pre-Islamic Arabia", Cambridge History of Islam, Yay, P.M. Holt-Ann K.S. Lambton-Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge, 1970, c. I, ss. 3-29; Ziâul Haq, "Inter-regional and International Trade in Pre-Islamic Arabia", Islamic Studies Journal of the Islamic Research Institute, c. 7, n. 3, (1968), ss. 207-232; Rafet T.A. Husein, "The Early Arabian Trade and Marketing", The Islamic Quarterly, c. 30, n. 1, ss. 109-117; Mahmood Ibrahim, Merchant Capital and Islam, University of Texas Press, Austin, 1990, ss. 12-33; Said el-Afgânî, Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm, 2. bsk., Matâbiu Dâri'l-Fikr, Dimeşk, 1960, ss. 15-87; Neş'et Çağatay, İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Mars T. ve S.A.Ş. Matbaası, Ankara, 1957.

2 Shahîd. A.g.m., s. 20

3 O'Leary, A.g.e., s. 113.

ta bu ticâretle ilgilenenler bu sayede hayli kazanç da sağlamışlardır.[4] Kervanlar vasıtasıyla ayrıca Fırat'tan Yemen'e kadar bütün Arap kabileleri de birbirine bağlanırdı.[5]

Güney Arabistan bölgesinin sakinleri, Hindistan ticâretinin hâkimi olarak deniz yollarının kontrolunu da ellerinde bulunduruyorlardı. Ancak özellikle Kuzey bölgelerde deniz veya nehirler yoluyla ticâret yapılmasının zor olması, Mekke bir istasyon olmak üzere Yemen ve Suriye arasında kara yollarının gelişmesine neden olmuştur.[6]

Bu karayollarından iki tanesi meşhurdur. Birincisi; Irak üzerinden Uman'a giden "Doğu Yolu" olup, bu yol üzerinden Yemen, Hind ve Fâris malları Şam pazarlarına ulaştırılıyordu.[7]

Daha önemli olan ikinci yol ise "Batı Yolu" olup, Hicaz ve Şam'dan geçerek Yemen'e ulaşıyordu. Bu yolla Yemen, Habeşistan ve Hind malları Şam'a; Şam malları da aynı şekilde Yemen'e götürülüyordu.[8] Nitekim bizzat Kur'ân-ı Kerim'de bile belirtildiği gibi kışın Yemen'e, yazın da Suriye'ye Kureyş kervanları ticâret maksadıyla gidiyordu.[9] Bu ticâretin bir delili olarak bu dönemde Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in İran, Suriye ve Yemen pazarlarına kadar gittiğini kaynaklar zikretmektedir.[10] Hatta bizzat

4 Cevad, A.g.e., c. VII, s. 232.
5 W. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1975, s. 29.
6 Mazheruddin Sıddıqi, Development of Islamic State and Society, Lahore, 1956, s. 6.
7 Hatta bu ticâri münasebetlere bağlı olarak Hind ile Sâmi kavimleri arasındaki kültürel ilişkiler Arapların aracılığı ile gerçekleşmiştir. Bkz. Syed Sulayman Nadvi, "The Early Relations Between Arabia and India", Islamic Culture, c. 11, (1937), ss. 173-174.
8 el-Afgânî, A.g.e., ss. 15-16. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Cevad, A.g.e., c. VII, ss. 331-365.
9 Kur'an, 106, 2.
10 Çağatay, A.g.e. s. 141.

Hz. Peygamber oniki yaşındayken, amcası Ebû Tâlib ile beraber Busra'ya kadar gitmişti.[11]

Güney-Kuzey ticâret yolundan başka milletlerarası ticâretin yapıldığı Doğu-Batı ticâret yolu, yani Çin ipeğinin ticâretinin yapıldığı yol da, yine Arabistan içinden geçmekteydi. Hatta Çin devletinin en güçlü olduğu dönemlerde de yolun Batı'daki önemli yerleri Arapların kontrolündeydi. Bu sebeple Araplar'a bir takım anlaşmalarla bazı ayrıcalıklar tanınmıştı.[12]

Hicaz bölgesinin ve buranın en önemli şehirlerinden olan Mekke'nin ticâri yönden Bizans ve İran'a rakip olacak bir şekilde gelişme göstermesi, Hîreliler veya Lahmîler olarak da bilinen devletin ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Ticâri bir merkez olarak da gelişen Hîre, dönemin güçlü devletleri olan Bizans ve İran'ın yanısıra Hicaz bölgesinde yaşayan Arapların da ilgisini çekmiştir.[13] Bizans ve İran arasındaki çekişme ve mücadele, Arap toplumunun etkisini ve nüfuzunu artırmasını hızlandırmış; neticede, bölgede en güçlü otorite haline gelen Arap kabileleri ve özellikle Kureyş kabilesi, Hîre'nin bulunduğu önemli konumu tehdit eder hale gelmiştir. Nitekim M. 580 tarihinde meydana gelen Ficâr Savaşlarında Hîreliler ve müttefikleri ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bundan sonra M.602 tarihinde Zû-Kâr'da ikinci bir

11 Ebû Muhammed Abdulmelik İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye. 2. bsk. Thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdulhafîz eş-Şelebi, Mısır, 1955, c. I-II, s. 179; Muhammed İbn Sa'd, et-Tabakâtu'l-Kübrâ, Beyrut, 1968, c. I. s. 119; Ahmed, b. Yahyâ el-Belâzurî, Ensâbu'l-Eşrâf, Thk. Muhammed Hamidullah, Mısır, 1959, c. I, s. 96.

12 O'Leary, A.g.e., s. 114.

13 Hîre ile Arabistan arasındaki ilişkiler konusunda geniş bilgi için bkz. M.J. Kister, "al-Hîra: Some Notes on Its Relations with Arabia", Arabica, c. 15, n. 2. (1968), ss. 143-169.

yenilgiye maruz kalan Hîre, bir ticâret merkezi olarak yerini Mekke'ye bırakmıştır.[14]

Hicaz bölgesinin ticâri faaliyetler yönünden diğer önemli şehri ise, Mekke ile beraber "Karyetân" veya "Mekketân" ortak ismiyle bilinen Tâif şehriydi.

Tâif deri sanayi, kuru üzüm, zeytin yağı ve bal ticâreti ile meşhurdu. Bu ürünler Kureyş tüccârı vasıtasıyla Suriye, Mezopotamya ve hatta Horasan'a kadar götürülüyordu. Mekkeli Ebû Süfyan, özellikle Tâif zeytin yağlarının başlıca satıcısıydı.[15]

Arap Yarımadası dışında cereyan eden dünya ticâreti, Câhiliye çağında Arap Yarımadasının her tarafında hem milletlerarası ve hem de mahalli panayırların kurulmasına sebep olmuş; kurulan bu panayırlar vasıtasıyla ticâri faaliyetler daha farklı bir özellik kazanmıştır. Konunun bu noktada önem taşıması dolayısıyla Câhiliye dönemi panayırlarından bahsetmeyi yararlı görüyoruz.

B. CÂHİLİYE DÖNEMİ ARABİSTAN PANAYIRLARI

Arapların ticâri hayatına olduğu kadar kültür hayatına da büyük katkılarda bulunmuş olan panayırları incelemeden önce, bazı hasuslara işaret etmenin gerekli olduğu düşüncesindeyiz.

Câhiliye Dönemi Arabistan Panayırları hakkındaki bilgiler bize esas olarak üç temel kaynak tarafından ulaştırılmıştır. Bunlar İbn Habîb'in el-Muhab-

14 Ibrahim, A.g.e., ss. 30-32. Della Vida, zaten dağılmak üzere olan Sasanilerin, M. VI. yüzyıl sonunda Lahmîlere saldırarak onları tahrip etmelerinin Arapların güçlenmesine yol açtığını; gittikçe kuvvetlenen Arapların M.VII, yüzyıl başında Zû-Kâr'da Hîrelileri yendiklerini belirtmektedir. Bkz. Della Vida, A.g.e., s. 51.

15 Çağatay, A.g.e., s. 140.

ber'i, el-Merzûkî'nin el-Ezmine ve'l-Emkine'si ile el-Ya'kûbî'nin Târîh'idir. Her birisi de panayırların sayısı hususunda farklı rakamlar vermektedirler.[16]

İkinci olarak , bu panayırlardan bazıları sadece savaşın haram olduğu aylar (el-Eşhuru'l-Hurum) da, bir kısmı da mukaddes sayılmayan diğer aylarda tertipleniyordu. Ancak bunların hiçbirinde de kimse muhafız birlikleri olmadan bu panayırlara ne gelebiliyor, ne de geri dönebiliyordu.[17]

Üçüncü olarak bu panayırları, "Mahalli" ve "Araplar arası" olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Bu konuda Hamidullah şu değerlendirmeyi yapmıştır:

"Her sene muayyen ve sabit bir tarihte tertiplenen Araplar arası (Pan Arab) büyük panayırlar (Bedr, Hubâşe vs. gibi), mahallî panayırlardan tamamen farklı idi. Araplar arası panayırlar, bütün Arap yarımadasını şimalden doğuya, doğudan cenûba, cenûbtan batıya ve batıdan şimâle olmak üzere dönüp dolaşıyordu ve bu panayırlar sadece muayyen bir bölgeden değil aynı zamanda Arabistan'ın diğer kısımlarından, İran, Hire, Hint, hattâ Çin vesair dış memleketlerden de tüccarları kendine çekmekte idi."[18]

16 İbn Habîb, 12 tanesinin ismini zikretmiştir. (Bkz. İbn Habîb, Kitâbu'l-Muhabber, Thk. Eliza Lichtenstater, Haydarâbâd, 1942, ss. 263-267). el-Merzûkî ise 15 tanesinin (bkz. Ebû Ali el-Merzûkî, Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine, Matbaatu Dâri'l-Maârif, Haydarâbâd, 1332, c. II. ss. 161-170); el-Ya'kûbî de 10 tanesinin ismini zikretmiştir. (Bkz. Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Ya'kûbî, Târîh, Necef, 1358, c. I, ss. 226-227).

17 el-Merzûkî, A.g.e. c. II, s. 161.

18 Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, Çev. M.Said Mutlu-Salih Tuğ, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul, 1969, c. II, s. 208.

Biz bu panayırları İbn Habîb ve el-Merzûkî'nin eserlerindeki sıralamaya göre ve ana özellikleriyle ele alacak, bunlardan Ukâz panayırı üzerinde geniş olarak duracağız.

1. **Dûmetü'l-Cendel:** Hicaz ve Suriye arasında kurulan bu panayır, Rebîulevvel ayının ilk gününden aynı ayın ortasına kadar aktif bir şekilde devam ederdi. Bu panayırın başkanlığı, İbâdî-Sekûnî olan Ükeydir ile Kelbî olan Kunâfe arasında el değiştirirdi. Arapların buradaki alış-veriş şekilleri, bir malı ve fiatını beğenerek almaya karar verenlerin, o mal üzerine çakıl taşı atmaları şeklinde idi. Bu panayıra Mekke'den Kureyş kabilesine mensup tüccâr da katılırdı.[19]

2. **el-Muşakkar:** Dûmetü'l-Cendel panayırından sonra Hacer'de kurulan ve Cemâziyelâhir'in ilk günü ile ay sonuna kadar devem aden el-Muşakkar panayırına gidilirdi. Buranın başkanları sadece Temim kabilesinin Benû Abdillah b. Zeyd kolundan seçilirdi. Buraya İranlılar bile denizi aşmak suretiyle ticâret mallarını getirirdi. Alış-veriş ise, mal beğenildiğinde "mülâmese" (parmakla işaret etme) ve "hemheme" (göğüsten homurtulu sesler çıkarmak) suretiyle yapılırdı. Dışarıdan gelen tüccâr, Kureyş kabilesinin koruması altında bu panayıra katılabiliyordu.[20]

3. **Suhâr:** el-Muşakkar'dan, Umân'da[21], Recep ayının 1 ile 5. günleri arasında kurulan Suhâr pana-

19 İbn Habîb, A.g.e. ss. 263-264; el-Merzûkî, A.g.e. c. II, 161-162.

20 İbn Habîb A.g.e., s. 265; el-Merzûkî, A.g.e., c. II, ss. 162-163.

21 Çünkü burası Umân'da önemli bir yer olup tüccârı bol ve çarşıları da güzeldi. (Bkz. Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, Thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut, 1990. c. III. s. 447.)

yırına gelinirdi.[22] Buraya, bundan önceki panayırlara gerek işleri sebebiyle ve gerekse de buralarda satılan mallara ihtiyaçları olmadığı için katılmayan kimseler gelirdi. Burada da alış-veriş, taş atmak suretiyle yapılırdı.[23] Bu özellik bize, her panayırda farklı malların ticâretinin yapıldığı konusunda bir fikir vermektedir.

4. Debâ: Suhâr'dan, Arabistan'ın iki büyük limanından birisi olan Debâ panayırına gidilirdi. Recep ayının son günü kurulan bu panayıra Hind, Sind ve Çin'den tâcirler de katılırdı. Bu sebeple gerek Arabistan'ın ve gerekse de deniz aşırı ülkelerin malları, "musâveme" (icab ve kabul şeklinde) gerçekleştirilen alış-veriş tarzı ile satılırdı.[24]

5. eş-Şıhr: Debâ'dan sonra Mehre ülkesinde, Şaban ayının ortasında eş-Şıhr panayırı kurulurdu.[25]Buraya gelenler, deri ve kumaş karşılığında günlük, zamk, sarı sâbir ve Hind darısı satın alırlardı. Alış-veriş çakıl taşı atmak suretiyle gerçekleştirilirdi.[26]

6. Aden: eş-Şıhr'dan, Ramazan ayının ilk gününden onuncu gününe kadar devam eden Aden panayırına gidilirdi. Buraya, eş-Şıhr'a kara yoluyla gelen tâcirler ile önceki panayırlara katılmayanlar gelirdi. Haluk adındaki güzel koku buranın özel ve en önemli ticâret malıydı. Bu koku, bu panayıra katılan

22 İbn Habîb, A.g.e., s. 265.
23 el-Merzûkî, A.g.e., c. II, s. 163.
24 İbn Habîb, A.g.e., ss. 265-266; el-Merzûkî, A.g.e., c. II, s. 163; el-Hamevî, A.g.e., c. II, s. 496. Hz. Peygamber'in Suhâr ve Debâ panayırlarına katıldığı, İbn Hanbel'in kaydettiği bir hadisde belirtilmiştir. (Bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 206. Ayrıca bkz. Hamidullah, A.g.e., c. I, ss. 19, 34).
25 İbn Habîb, A.g.e., s. 266.
26 el-Merzûkî, A.g.e., c. II, ss. 163-164.

tüccâr tarafından Hind, Sind, İran ve Bizans'a kadar götürülürdü.[27]

7. San'â: Aden panayırından sonra, Ramazan ayının ortasından sonuna kadar devam eden San'â panayırı kurulurdu. Alış-verişin eli mala değdirmek suretiyle yapıldığı bu panayıra pamuk, safran ve boya getirilir; karşılığında ise dokumalar ve demir satın alınırdı.[28]

8. er-Râbiye ve Ukâz: San'â panayırından sonra, Zilkade ayının ortasında Hadramevt'te kurulan ve ay sonuna kadar devam eden er-Râbiye ile yine aynı zamanda kurulan Ukâz panayırına gidilmekteydi. er-Râbiye panayırına Kureyşli tüccâr dahi katılırdı.[29]

Ukâz panayırı üzerinde aşağıda daha geniş bir şekilde duracağız.

9. Zü'l-Mecâz: Ukâz'dan sonra Zilhicce'nin 1. günü ile Terviye, yani aynı ayın 8. günü arasında Ukâz yakınında Zü'l-Mecâz panayırı kurulurdu. Buraya katılanlar, bu panayırın bitiminden sonra buradan da Hac için Mina'ya hareket etmekteydi.[30]

27 İbn Habîb A.g.e., s. 266; el-Merzûkî, A.g.e., c. II, s. 164. el-Hamevî de Aden'in eski Arap panayırlarından olması yanında, Hind'den gelen gemiler için bir liman ve ticâri bir belde olduğunu belirtmektedir. (el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 100).

28 İbn Habîb, A.g.e., s. 266; el-Merzûkî, A.g.e., c. II, s. 164.

29 İbn Habîb, A.g.e., ss. 266-267; el-Merzûkî, A.g.e., c. II, s. 165.

30 İbn Habîb, A.g.e., s. 267; el-Merzûkî, A.g.e., c. II, ss. 165-166. Ayrıca bkz. Ebu'l-Velid el-Ezrakî, Kâbe ve Mekke Tarihi, Çev. Y. Vehbi Yavuz, Otağ Matbaası, İstanbul, 1974, s. 178. Bu iki eserde belirtilmeyen fakat Ukâz ile Zü'l-Mecâz panayırları arasında kurulan Mecenne panayırına da işaret etmek gerekiyor. Bu panayır, Hac zamanında Zilkade'nin son 10 gününde kurulur ve buradan Zül'l-Mecâz'a gidilirdi. (Bkz. el-Ezrakî, A.g.e., ss. 177, 180; el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 160; V, ss. 70-71).

10. Netât: Zü'l-Mecâz'dan sonra Hayber'de Netât panayırı kurulurdu.[31]

11. Hacer: Netât panayırından sonra da, Muharrem ayının 10. gününden ay sonuna kadar devam eden ve Yemâme'de kurulan Hacer panayırına gidilirdi.[32]

Bunlardan başka kaynaklarda, Filistin'de kurulan Şam panayırlarından bahsedilmektedir. Bunlar sırasıyla Deyr Eyyûb, Busra ve Ezriât panayırlarıdır. Bunlar Şemsî yılın belirli aylarında tertiplenir, Araplar da bu panayırlara giderdi. Bu panayırlar arasında Ezriât panayırının, Câhiliye döneminden sonra H.V./M.XI. asırda da faaliyet gösterdiğini görmekteyiz.[33]

Bu panayırların bölgenin iktisadi, sosyal ve kültürel hayatı üzerindeki etkilerini incelemeye geçmeden önce, panayırlar arasında daha canlı olan ve ayrıca İslâm'ın doğuşundan sonra da faaliyet gösteren Ukâz panayırını geniş olarak ele almak istiyoruz.

12. Ukâz: İslâm öncesi panayırları inceleyen bütün kaynakların ittifakla belirttiğine göre, Tâif ile Nahle arasında, Târif'e bir günlük ve Mekke'ye de üç

31 İbn Habîb, A.g.e., s. 268.

32 A.y.

33 el-Merzûkî, A.g.e., c. II, ss. 169-170. Câhiliye Dönemi Arabistan Panayırları hakkında ayrıca şu eserlere de bakılabilir; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdillah el-Kalkaşendî, Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut, 1984. s. 464; Mahmud Şükrü el-Âlûsî, Bülûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab, 2. bsk., Şerh ve Tashîh. Muhammed Behçetü'l-Eserî, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut, c. I, ss. 264-267; Cevad, A.g.e., c. VII, ss. 369-386; F. Krenkow, "The Annual Fairs of the Pagan Arabs", IC, c. 11, (1947), ss. 111-113; Ebu'l-Fevz es-Süveydî, Sebâilü'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kabâili'l-Arab, Beyrut, 1986, s. 465; Enver er-Rifâî, el-İslâm fî Hadâratihî ve Nuzumihi'l-İdâriyye, 3. bsk., Dimeşk, 1986, ss. 48-50; Abdülazîz el-Umerî, el-Hıref ve's-Sınâât fî'l-Hicâz fî Asri'r-Rasûl, 1985, ss 156-166.

günlük mesadefe olan Ukâz'da kurulan panayır en meşhur ve önemlisiydi. San'â panayırından sonra er-Râbiye ile beraber Zilkade ayının ortasında kurulup ay sonuna kadar devam eden Ukâz panayırına Kureyş dahil Hevâzin, Gatafan, Huzâa ve Ehâbiş gibi çok sayıda Arab kabilesi iştirak ederdi. Bu panayıra Yemen, Gazze ve Busra'dan değişik mallar gelir; Güney Irak'taki Hîre hükümdarları ile İran Kisrâ'sı da düzenli olarak her sene ticâret kervanları göndermekteydi. Alış-veriş "sirâr" (gizlice söz birliği etme) suretiyle yapılıyordu.[34]

Ukâz'ın, ilk olarak ne zaman kurulmaya başlandığı ve hangi tarihe kadar da devam ettiği konusunda farklı rivâyetlerin bir değerlendirmesini yapan Said el-Afgânî, bu panayırın M.VI. asırdan önce mevcut olduğu ve H.129/M.746 tarihine kadar da kurulmaya devam ettiği sonucuna varmıştır.[35] Bu panayırın Hz. Peygamber döneminde de kurulduğunun bir delili olarak, Tâiflilerle yapılan antlaşmanın bir maddesinde, ödenmemiş borçlar için Ukâz panayırının kurulacağı zamana kadar vade tanınmış olduğuna işaret etmek istiyoruz.[36] Başka bir ifadeyle şayet bu panayır kurulmaya devam etmeseydi, böyle bir şartın da söz konusu olması mümkün değildi.

Bütün Araplar için ticâri bir panayır olarak kurulmaya başlayan Ukâz[37] zamanla fonksiyon ve fa-

34 İbn Habîb, A.g.e., ss. 266-267; el-Merzûkî, A.g.e., c. II, s. 165; el-Ezrakî, A.g.e., ss. 177, 180; el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 160.

35 Bu konuda fazla bilgi için bkz. el-Afgânî, A.g.e., dn. 1, ss. 342-343. Nitekim el-Ezrakî'nin naklettiğine göre de Ukâz panayırı, yukarıda belirtilen tarihde Mekke'de, Ebû Hamza el-Muhtar b. Avf el-Ezdî ile beraber terkedildi. İnsanlar fitneye kapıldıkları ve kendi azgınlıklarından bu ve diğer panayırları terketmişlerdir. (Bkz. el-Ezrakî, A.g.e., s. 179).

36 Bkz. Hamidullah, A.g.e., c. I, s. 355.

37 Nitekim Ukâz toplanmak, biraraya gelmek anlamındaki Arapça ""u-k-z" den gelmektedir. Ve bu isim de orada Arapların biraraya gelip toplandıkları gerçeği dolayısıyla

aliyet itibariyle daha farklı bir şekil almıştır. Özellikle de Fil Vak'ası olarak bilinen hadiseden sonra Mekke'nin büyük bir prestij kazanması dolayısıyla Ukâz, Arabistan'da ön önemli panayır özelliğini kazanmıştır. Ayrıca Arabistan'ın iç bölgelerinden Mekke'ye gelen ticâret yolları ile Yemen'e giden yolların ukâz civarından geçmesi sebebiyle de, Arabistan 'ın her tarafından tüccâr buraya akın etmiştir. Beraberlerinde de Yemen'ın meşhur elbise ve dokumalarıyla Mısır, Suriye, Irak ve Habeşistan'ın deri, parfüm ve kılıç gibi önemli ticâret mallarını da getirmişlerdir. Buraya gelen tüccârın ayrıca haber taşıyıcı vazifesini de yerine getirmeleri dolayısıyla, Arabistan'ın farklı yerlerinden haberler buraya geldiği gibi Mekke ile ilgili haber ve bilgiler de diğer şehirlere götürüldüğü için zamanla Mekke'nin dini ve ekonomik yönden önem kazanarak ticâretin burada canlı bir şekilde gerçekleşmesine yardımcı olmuştur.[38]

Bu kadar hareketli bir toplanma ve alış-veriş yeri olması, tabii olarak ticâri ilişkiler yanında kültürel ve sosyal hayatla ilgili bir sanat merkezi şeklinde edebiyat ve şiir sahalarında, siyâsetle ilgili konularda da çeşitli faaliyetler yapılmasına imkan hazırlamıştır. Meselâ, Câhiliye döneminin meşhur şiirleri olarak bilinen el-Muallakâtu's-Seb'a'yı şairler, Ukâz panayırında inşad ederlerdi.[39] Burada birincilik ödülünü kazanan şiirler, altın harflerle yazılarak Kâbe'ye asılmaktaydı. İmru'l-Kays'ın yazdığı kasidenin Ukâz panayırında ilk olarak ödül kazanan kasi-

verilmiştir. Bkz. Abdullah b. Abdilazîz el-Bekrî, Me'cemü Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâdi, 3. bsk., Thk. Mustafa es-Sakkâ, Beyrut, 1983, c. III-IV, ss. 960-961. Ayrıca bkz. el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 160, dn. 1; Ziâul Haq, A.g.m., s. 219.

38 Ibrahim, A.g.e., s. 54.

39 el-Afğânî, A.g.e., ss. 340-341; el-Âlûsî, A.g.e., c. I, s. 267.

de olduğu nakledilmektedir[40] Bundan başka zaman zaman hatipler burada farklı konularda konuşmalar da yaparlardı. Niketim Câhiliye döneminde mevcut bulunan ve "Tek Allah inancını" taşıyan Haniflerden olan Kus b. Sâide'nin, Allah'ın birliği ile yeni bir elçi geleceği ve ona uyanların mutlu olacağı ifadelerini taşıyan bir hitabesini, o zaman henüz peygamberlik görevi verilmeyen Hz. Peygamber'in de dinleyip çok beğendiği; hatta peygamber olduktan sonra Kus b. Sâide'nin ölüm haberi üzerine, dinlemiş olduğu hitabenin güzelliğini hatırlatarak onun için Allah'tan rahmet dilediği rivâyet edilmiştir.[41]

Ukâz panayırında, kabileler arasında müfâhara (övünme, iftihar etme) maksadıyla, her kabilenin hatibi tarafından özel kürsüler üzerinde konuşmalar yapıldığını da biliyoruz. Meselâ, meşhur şair sahabe Hassan b. Sâbit, burada bu maksatla konuşma yapardı.[42] Philip Hitti, bütün bu özellikleri dolayısıyla Ukâz panayırını "Arabistan'ın Dil Akademisi" olarak tavsif etmekte[43], kanaatimizce isabet etmiştir.

Sosyal hayatın değişik yönleriyle ilgili olarak Ukâz panayırının insanlar üzerindeki tesiri konusunda şu özelliğine de işaret etmek gerekiyor. Birisine karşı bir ihanette bulunan, büyük bir suç işleyen

40 Hitti, A.g.e., ss. 93-94. el-Muallakâtu's-Seb'a konusunda geniş bilgi için bkz. Anne and Wilfrid S. Blunt, The Seven Odes of Pagan Arabia, London, 1903; R.A. Nicholson, A Literary History of the Arabs, Cambridge University Press, Cambridge, 1969, ss. 101 vd; H.A.R. Gibb, Arabic Literature, Clarendon Press, Oxford, 1963, ss. 22 vd.

41 Ahmed b. Muhammed ibn Abdi Rabbih, el-Ikdü'l-Ferîd, 3. bsk., Thk. Müfîd Muhammed Kamîha, Beyrut, 1987, c. IV, ss. 214-215; Kus b. Sâide'nin hitabesini dinleyip dinlemediği konusunda farklı değerlendirmeler için bkz. Ebu'l-Fidâ İsmâil ibn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, 2. bsk., Beyrut, 1977, c. II, ss. 230-237.

42 el-Merzûkî, A.g.e., c. II, s. 170.

43 Hitti, A.g.e., s. 94.

kimsenin bu durumu burada herkese açıklanır; onunla her türlü ilişkinin kesilmesi istenirdi. Hatalarında ısrar edenlerin ise bir resmi yapılarak bir mızrak üzerine asılır, lanet edilir ve sonra da taşa tutulurdu[44] Bu örnekler, panayırların, özellikle Ukâz'ın toplumun ahlâki yapısı üzerinde nasıl olumlu bir tesire sahip olduğu konusunda bir fikir vermektedir.

Hemen hemen bütün Arap kabilelerinin bu panayıra katılması dolayısıyla, kabileler arasındaki birçok probleme burada çözüm bulunurdu. Gerek savaş ve gerekse de savaş sonrası yapılan barış antlaşmaları ile ilgili meseleler de burada halledilirdi. Hatta bir kabile başka bir kabileye karşı savaş ilanını burada açıklardı.[45] Bu fonksiyonu itibariyle Ukâz panayırının, Arap kabileleri için bir "Siyâsi Platform" görevini yerine getirmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Davaların ve şikâyetlerin görülmesi için Ukâz panayırında özel yerler tahsis edilerek, buralarda görev yapmak üzere hakimler tayin edilirdi. İnsanlar bir taraftan ticâretle ve şiir gibi kültürel faaliyetlerle ilgilenirken, herhangi bir ticâri ihtilaf durumunda davalarını ve meselelerini burada görevlendirilen hâkime başvurmak suretiyle halletmeye çalışırlardı. Burada vazife yapan hâkim uzak bölgelerden, Doğu Arabistan'dan, Temîn kabilesinden getiriliyordu.[46] Böyle bir uygulamadan amacın, hâkimin davalı ve davacıdan birisine karşı imtiyazlı davranmak suretiyle vereceği kararlarda herhangi bir yanlış ve haksız uygulamaya yer vermesini engellemek olduğu söylenebilir.

44 el-Merzûkî, A.g.e., c. II, s. 170.
45 Ali Hâfız, Sûku Ukâz, 2. bsk., Riyad, 1977, s. 41.
46 Hamidullah, A.g.e., c. II, s. 211.

C. PANAYIRLARIN EKONOMİK VE KÜLTÜREL TESİRLERİ

Son olarak, bu panayırların gerek ekonomik ve gerekse de sosyo-kültürel hayattaki tesirleri konusuna işaret etmek istiyoruz. Çünkü, Câhiliye dönemi panayırlarının bölgenin ekonomik ve kültürel hayatında bir takım tesirlerinin olduğu muhakkaktır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Her sene, düzenli olarak Arabistan'ın değişik yerlerinde kurulan bu panayırlar, farklı yerlerden insanların katılmasına bağlı olarak farklı lehçeler arasında bir yakınlaşmaya ve böylece de bir dil birliği sağlanmasına yardımcı olmuşlardır.

2. Aynı şekilde ticâretle ilgili kanun, prensip ve uygulamaların zamanla her yerde bir birlik arzetmesine yol açmıştır. Bu şekilde de ticâri uygulamalarda geniş çapta bir farklılaşmanın önüne geçilmiştir.

3. Ticâri maksatla ve panayırlara katılmak üzere yakın ve uzak bölge ve şehirlere yapılan yolculuklar neticesinde farklı yerlerin sosyal, kültürel, ekonomik ve coğrafi yapılarını tanıma imkanı doğmuştur. Bunun sayesinde geniş bir bilgi birikimi ortaya çıkmıştır ki; daha sonra müslümanlara intikal eden bu bilgi ve tecrübe, bu bölgelerin fethedilmesinde yardımcı olmuştur.[47]

4. Bu panayırlarda edebi ve ticâri dil olarak Kureyş dilinin kullanılması ve ayrıca da özellikle Hac mevsiminden önce Zü'l-Mecâz, Mecenne ve Ukâz gibi önemli panayırların Mekke civarında düzenlenmesi, Kureyş dilinin ve dolayısıyla da Mekke'nin, diğer lehçe ve şehirlere karşı üstünlüğünü sağlayan bir unsur olmuştur.[48] Bu durumun, aynı şekilde, ti-

47 Bkz. Hamidullah, A.g.e., c. II, ss. 211-212.
48 Ali Abdülvâhid Vâfi, Fıkhu'l-Luğa, 6. bsk., Dâru Nehdati Mısr, el-Kâhire, 1972, s. 117.

câri hayatın diğer şehirlere göre Mekke'de daha canlı bir şekilde görülmesine yardımcı olduğunu da söyleyebiliriz.

5. Ayrıca bu panayırların her sene düzenlenmesi ve insanların bunlara geniş ölçüde katılması, kanaatimizce Arabistan'daki siyâsi istikrarın ve bunun yanında da- gerçi bazı panayırlara korumasız katılmak mümkün olmamışsa da- sosyal mobilitenin varlığının işaretlerinden birisi sayılabilir. Bu sosyal mobilite sayesinde, her sahada karşılıklı alış-veriş yapılabilmiştir.

Bu bölümde ele aldığımız konular, vermeye çalıştığımız bilgiler ve vardığımız sonuçlar ışığında genel bir değerlendirme olarak şunları söyleyebiliriz:

İslâm öncesi Arabistan'da ve özellikle Hicaz bölgesinde geniş bir ticâri faaliyet mevcuttu. Bunda, Hicaz'ın ticâret yolları sayesinde Yemen, Hindistan, İran, Irak, Şam, Habeşistan ve Mısır ile karşılıklı olarak ticâri ilişkiler kurabilmesi ile Çin ipeği ticâretinde payı olması önemli rol oynamıştır.

Ayrıca Mekke ve Tâif gibi meşhur şehirler de Hicaz bölgesinin ve daha geniş olarak da bütün Arabistan'ın ekonomik canlılığında önemli bir fonksiyon üstlenmiştir.

Bunlara ilave olarak, gerek milletlerarası ve gerekse de bölgesel mahiyetteki panayırların kurulması da bu ticâri faaliyetlerin artmasına kayda değer katkılarda bulunmuştur. Ayrıca panayırlar, ekonomik yönden olduğu gibi kültürel yönden de bölgenin gelişmesini sağlamıştır. Bu panayırlara katılan tüccâr sayesinde ticâretle ilgili uygulamalarda, bölgede yaşayan farklı kabileler arasında zamanla birlik ve beraberliğin sağlanması yanında, panayırlarda gerçekleştirilen şiir ve hitabet gibi bir takım edebi faaliyetler sayesinde de farklı lehçeler arası yakınlaşma;

buna bağlı olarak da farklı kabileler arasında dil birliğinin meydana getirilmesi mümkün olmuştur. Ayrıca bu panayırlara katılanlar arasındaki karşılıklı münasebetler sayesinde de, bölge insanları arasında bir kültür birliğinin oluşturulmasında olumlu neticeler elde edilmiştir.

Nihayet, İslâm öncesi Arabistan'daki geniş ticâri faaliyetler, siyâsi yapı itibariyle değişik devletlerin gelişip güçlenmeleri ve sonra zayıflamaları; iç ve dış ticâret ile düzenlenen panayırlar ticâri hayatın bazı şehirlerde daha canlı bir şekilde müşahede edilmesine yardımcı olmuştur. Bunlar içinde gerek dini ve sosyo-kültürel açılardan ve gerekse de konumuz olan ticâri hayat açısından en canlı faaliyet Mekke'de görülmektedir. Bundan sonraki bölümde bu konu üzerinde duracağız.

Birinci Bölüm

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE MEKKE'DE TİCÂRİ HAYAT

Bu bölümde geniş şekilde İslâm'ın ilk döneminde Mekke'deki ticâri hayatı ele alacağız. Konuyu iki ana başlık altında incelemeyi faydalı görmekteyiz. İlk olarak İslâm Öncesi Dönemde Mekke'nin, ticâri faaliyetler açısından durumunu ele alırken, daha sonra da Hz. Peygamber'in İslâm Peygamberi olarak gönderildiği ve İslam'ın esaslarını tebliğ ettiği dönemde Mekke'yi ticâri faaliyetleri açısında inceleyeceğiz.

Öncelikle konu ile ilgili bazı noktalara işaret etmeyi faydalı buluyoruz. Câhiliye dönemi olarak da isimlendirilen İslâm öncesi dönem süresince Mekke'nin, ticâri yönden daha aktif faaliyetlere sahne olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşılık ise, Hicretten ve Mekke'nin fethinden sonra Medine'nin siyasi merkez olması, tabii olarak Mekke'deki ticâri hayatta görülen bu canlılıkta bazı gerilemelere yol açmıştır.

Diğer bir önemli hususa gelince; günümüz Batı dünyasında, özellikle Montgomery Watt ile başlayan ve daha sonra Patricia Crone ve Mahmood İbrahim ile devam eden, Mekke'nin milletlerarası bir ticâret merkezi olup olmadığı ve buna bağlı olarak da İslâm'ın doğuşu ve yayılması ile ilgili bir takım farklı tez ve düşünceler ortaya atılmış ve tartışılmıştır. Biz bu konuyu da burada, ilgili ilim adamlarının görüş-

lerine başvurarak ele alıp bir değerlendirme yapmayı, hem konunun bize aktarılması ve hem de çalışmamız açısından yararlı görmekteyiz.

A. İSLÂM ÖNCESİ MEKKE

Ülkelerin coğrafi durumları ile ilgili olarak müslüman coğrafyacıları tarafından yazılan Mesâlik ve Memâlik türü kitaplara göz attığımızda, "Cezîretü'l-Arab" veya "Diyâru'l-Arab" başlıkları altında ele alınan Arap Yarımadası'nın "Hicaz", "Yemen", "Uman" ve "Hecer" olmak üzere, dört ana bölgeye ayrıldığını görmekteyiz.[1] Buna bağlı olarak da, bölgelerden Hicaz'ın en önemli ve merkezi şehri olarak vasıflandırılan Mekke[2], Babylonia ve Suriye'den gelip Yemen ve Hint Okyanusu ile Kızıldeniz kıyılarına kadar giden ticâret yollarının kavşak noktasında[3] çok önemli bir yerde bulunmaktadır. Mekke asırlarca Hicaz bölgesinden kuzey ve kuzeydoğuya, yani Suriye ve

1 Makdisî, Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim, 3. bsk., Yay. M.J. de Geoje, Leiden, 1967, s. 69. Cezîretü'l-Arab'ın kısımları ve özellikleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Kâsım ibn Havkal, Kitâbu Sûreti'l-Ard, 2. bsk, Yay, J.H. Kromers, Leiden, 1938, c. I, ss. 19-21; İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-Istahri, Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, 3. bsk., Yay. M. J. de Goeje, Leiden, 1967, ss. 12-13; Mahmud Şükrü el-Âlûsî, Bülûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab 2. bsk., Şerh ve Tashîh. Muhammed Behçetü'l-Eserî, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut, c. I, ss. 187 vd; Corci Zeydan, el-Arab Kable'l-İslâm, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, Trs., ss. 40 vd.; Mahmud Es'ad Seydişehrî, Târîh-i Dîni İslam, Sadeleştiren. A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, er-Tu Matbaası, İstanbul, 1938, ss. 56 vd; Ahmed İbrahim eş-Şerîf, Mekke ve'l-Medîne fî'l-Câhiliyyeti ve Ahdi'r-Rasûl, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, el-Kâhire, 1985, ss. 22-23.

2 Nitekim Makdisî Mekke'yi "Kasabatü'l-Hicâz" olarak tavsif etmiştir ki; İngilizce'de "capital city", "metropolis" manasına gelmektedir. Makdisî, A.g.e., s. 69.

3 H. Lammens, "Mecca", The Encylopaedia of Islam, E.J. Brill, Leiden, 1913, c. III:1, s. 437; W. Montgomerpy Watt, Muhammad at Mecca, Oxford, 1965, s. 3 (Türkçe çevirisi, s. 10).

Irak'a; veya güneyde Yemen'e giden ticâret kervanları için bir konaklama yeri olma özelliğini taşımaktaydı.[4] Bu özelliği dolayısıyla da Yemen'in ticâret mallarının buradan Suriye'ye taşındığını, ayrıca Mekke'den geçen ticâret yolundan ayrılan yollar vasıtasıyla da Kızıldeniz'deki Gazze ve daha da ileride Mısır'a; Ubulla ve Hire yönünde giden kuzeydoğu yoluyla da Sâsâni topraklarına kadar ulaşıldığını görmekteyiz.[5]

Yukarıda temas ettiğimiz coğrafi konumu yanında Mekke'nin, ticâri yönden önem kazanmasını ve burada canlı bir ticâri hayatın görülmesini sağlayan başka unsurlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında Mekke'nin, girişte geniş bir şekilde ele aldığımız meşhur panayırlardan Ukâz ve Mecenne gibi panayırlara olan yakınlığı, başka bir ifadeyle Haram aylar ve bu aylarda panayırların tertip edilmesi; Mekke'nin "Harem" oluşu[6], Kâbe'nin ve bunun dışında Arafat ve Mina gibi insanların Hac zamanlarında toplandıkları kutsal mekanların mevcudiyetini he-

4 Mahmood Ibrahim, Merchant Capital and Islam, University of Texas Press, Austin, 1990, s. 34.

5 Mahmood Ibrahim, "Social and Economic Conditions in Pre-Islamic Mecca" International Journal of Middle East Studies, c. 14, (1982), s. 343.

6 el- Ezrakî'nin bu konuda yaptığı geniş rivâyetlerden anlaşıldığına göre Mekke ve Kâbe, Allah (c.c.) tarafından harem yapılmış, emin kılınmıştır. (Bu konudaki rivâyetler hakkında bkz. Ebu'l-Velid el-Ezrakî, Kâbe ve Mekke Tarihi, Çev. Y. Vehbi Yavuz, Otağ Matbaası, İstanbul, 1974, ss. 67-68, 382-386.) Bunun Mekkelilere kazandırdıklarına gelince; Harem oluşu dolayısıyla Mekke, emniyetli ve güvenli bir yer olması yanında ayrıca Câhiliye döneminde Mekkeliler bir başka yere gittiklerinde Haremli olmalarının faydasını görmüşlerdir. Hatta Haremli olduklarına işaret etmek üzere kendilerinin ve develerinin boynuna Harem ağacından yapılmış gerdanlıklar takarlar, onlara rastlayanlar da bu işarete bakarak "Bunlar Ehlullah'dır" diyerek Mekkelilere dokunmazlardı. (A.g.e., s. 215). Bu durum da Mekkeli tüccâra rahat bir şekilde seyahat imkanı hazırlamıştır.

men belirtebiliriz. Biz burada, tabii olarak mevcut olan bu özelliklere ilaveten daha sonra ortaya çıkan ve ticâretin yanısıra her sahada Mekke'de daha fazla bir canlılığı sağlayan sebepler arasında önemlileri olarak gördüğümüz "İlâf", "Ficar Savaşları" ve "Hılfu'l-Fudûl" üzerinde geniş olarak duracağız .

1. İLÂF VE MEKKE

Hz. İbrahim'in oğlu İsmail ile annesi Hacer'i Mekke civarına getirmesi ve burada Zemzem'in ortaya çıkması neticesinde; suyun, Arabistan'da herhangibir yerin insanların ilgisini çekerek yerleşim yeri özelliğini kazanabilmesi için en önemli faktörlerden birisi olması dolayısıyla Mekke'nin, önemli bir yerleşim merkezi olmaya başladığını biliyoruz. Daha sonra Hz. İsmail'in evlenerek neslinin çoğalması ile Hz. peygamber'in soyu Kureyş'in de kendisinden geldiği ve İsmaililer diye bilinen insan grubu ortaya çıkmıştır.[7]

Gelen arasında Kusay, M.V. yy. ortalarında dönemin güçlü devletleri olan Yemen ve Hire'nin zayıflamaya başlamasından sonra Kureyş kabilesini toplayıp Mekke'ye yerleştirmiş; Mekke'de Hicâbe,·Sikâye, Rifâde ve Liva gibi görevleri de üzerine alarak Dârü'n-Nedve'yi yaptırmış ve harap durumda olan Kâbe'yi de tamir ettirerek siyasi otoritenin de Kureyş'in eline geçmesini sağlamıştır. Bu durum, hem Kureyş'i Mekke'de güçlü duruma getirirken hem de aynı zamanda Mekke'yi Arap Yarımadası'nda daha önemli bir mevkiye getirmiştir.[8]

7 Geniş bilgi için bkz. Neş'et Çağatay, İsâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Mars T. ve S.A.Ş. Matbaası, Ankara, 1957, ss. 72-74; Zeydan, A.g.e., ss. 219-221.

8 Kusay ve faaliyetleri için bkz. el-Ezrakî, A.g.e., ss. 95-98; Ebû Muhammed Abdilmelik İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, 2. bsk., Thk. Mustafa es-Sakka-İbrahim el-Ebyârî-Abdulhafîz eş-Şelebi, Mısır, 1955, c. I-II, ss. 123-130; Ebû Muhammed Abdillah b. Müslim ibn Kuteybe, el-Maârif, 4. bsk., Thk. Servet Ukkâşe, Dâru'l-Maârif, el-Kâhire, 1981,

Buraya kadar belirtmeye çalıştığımız özellikler dolayısıyla Mekke, dini ve ticâri bir merkez olarak gerek Hicâz bölgesinde yaşayanların ve gerekse diğir komşu bölgelerde yaşayanların hayli ilgisini çekmiş, bu sebeple de çok geniş kültürel ve ticâri faaliyetlere sahne olmuştur.

Fakat burada önemli bir noktaya işaret etmek gekeriyor. Bu özellikler dolayısıyla Mekke'de, ticâri ilişkilerde tek yönlü bir faaliyet göze çarpmaktadır. Bir başka ifadeyle, Mekkeliler ve özellikle Kureyş, daima dışarıdan gelenlerin beraberlerinde getirdikleri ticâri mal ve eşyalarını satın almışlar, karşılığında da kendi ellerinde bulunan ticâret mallarını satmışlardır. Yani, "Kureyş'in ticâreti Mekke dışına çıkmamıştır. Sadece yabancıların getirdikleri ticâret mallarını satın alıyorlar, bunları kendi aralarında ve etrafdaki diğer kabile ve insanlara satıyorlardı."[9] Mekke'deki ticâri hayatın diğer yönünün gelişmesi, yani ticâri anlamda aktif bir şekilde dışarıya açılması, "İlâf" olarak bilinen, zamanın diğer devletleri ile ticâri antlaşmaların gerçekleştirilmesiyle mümkün olabilmiştir. Şimdi bu konuyu ele alacağız.

Kusay'dan sonra iş başına gelen dört oğlundan (Abdüddâr, Abdümenâf, Abdüluzza, Abdülkays) Abdümenâf'ın oğlu olan Hâşim; Himyerliler'in M.V. yy. ortalarında birtakım dahili siyasi problemler dolayısıyla özellikle kuzey bölgelerindeki ticâri üstünlüklerini de kaybetmeye başlamasıyla Yemenlilerin ticâri faaliyetlerde eski aktifliği gösterememeleri ile

s. 70; Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, Ensâbu'l-Eşrâf, Thk, Muhammed Hamidullah, Dâru'l-Maârif, el-Kâhire, 1959, c. I, ss. 47-52; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Târîhu't-Taberî, 4. bsk., Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, el-Kâhire, 1977, c. II, ss. 254-260.

9 Said el-Afgânî, Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm, 2. bsk., Matâbiu Dâri'l-Fikr, Dimeşk, 1960, s. 155.

ortaya çıkan durumdan, Mekke ve Kureyş heline kazandırdığı "İlâf" ile istifade etmiştir.[10]

Buna göre, Hâşim, ticâret yolları üzerinde bulunan kabilelerden, Mekke'nin ticâret kervanları için geçiş güvenliği ve koruma, "hafara", sağlamaları yolhunda Mekke lehine bir garanti elde etmiştir.[11]

İbn Habîb'in İbnü'l-Kelbî'den naklettiği bir rivâyete göre Hâşim, yukarıda belirttiğimiz amaç için Şam (Suriye)'ye gitmiş ve Bizans Kayser'i ile görüşerek, Mekkeli tüccârın Bizans tüccârına daha ucuz elbise ve deri sağlayacaklarını söyleyerek karşılığında Mekke tüccârı için güvenliğini sağlanmasını garanti altına almıştır. Aynı amaçla Mekke ile Busra arasındaki kabile reisleri ile de aynı antlaşmayı gerçekleştirmiştir. Ve tarihi kayıtlara göre de bu sefer dönüşünde Gazze'de vefat etmiştir.[12]

10 Nitekim İbn Sa'd tarafından işaret edildiği gibi Hâşim, "Sâhibu Îlâfı Kureyş"dir. (Muhammed ibn Sa'd, et-Tabakâtu'l-Kübrâ, Beyrut, 1968, c. I, s. 75).

11 el-Belâzurî A.g.e., c. I, s. 59; İbn Sa'd, A.g.e., c. I, s. 78; et-Taberî, A.g.e., c. II, s. 252; Ibrahim, A.g.m. s. 344. İlâf hakkında daha geniş bilgi ve bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz; Ali Cevad, el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1980, c. VII, ss. 301-307; M.J. Kister, "Mecca and Tamîm (Aspects of Their Relations)", Journal of the Economic and Social History of the Orient, c. 8, (1965), ss. 116 vd; M. Hamidullah, "Al-Ilaf ou les rapport economico-diplomatique de la Mecque pre-Islamique", Melanges Louis Massignon, Institute Français de Damas, Damas, 1957, ss. 293-311; R. Simon, "Hums et ilaf ou commerce sans guerre", Acta Hungaricae, Budapest, 1970, ss. 204-232; Patricia Corene, Meccan Trade and the Rise of Islam, Princeton University Press, Princeton, 1987, ss. 205-216 vd. (Crone bu konudaki rivâyetleri güvenilir bulmamaktadır).

12 İbn Habîb bu ziyareti şu sözlerle nakletmektedir: "Kureyş tüccârdı fakat ticâretleri Mekke dışına taşmıyordu. Sadece dışarıdan gelenler bir takım mallar getiriyorlar, Kureyş de bunları satın alarak daha sonra kendi aralarında ve etraflarındaki Araplara bunları satıyorlardı. Ticâretleri, Hâşim'in Şam'a gidip Kayser ile görüşmesine kadar böyle devam etti... Hâşim Kayser'in huzuruna kabul edilince

Hâşim'den başka, O'nun vefatından sonra, aynı maksatla üç kardeşinin de diğer yerlere gittiği görülmektedir. Bunlardan Muttalib Yemen'e, Abdüşşems Habeş'e ve Nevfel de Irak'a giderek buraların hükümdar ve meliklerinden, Hâşim'in yaptığı şekilde Kureyşli tâcirler için bir eman, îlâf elde etmişlerdir. Ayrıca dönüşlerinde yol üzerindeki kabileler ile de görüşerek, aynı şekilde onlardan da Kureyş tüccârına zarar vermeyecekleri yolunda bir emniyet ve koruma da temin etmişlerdir.[13] Nitekim yapılan bu antlaşmalara bizzak Kur'ân-ı Kerîm'de de işaret edilmiştir.[14]

Kureyş Sûresi'nde de "Rıhletü'ş-Şitâi ve's-Sayf" olarak işaret edilen seferlerden maksat, bir görüşe

şunları söyledi: Ey hükümdar! Ben tüccâr olan bir kavimdenim. Onlara ticâret emniyeti sağlayan bir mektup yazmazmısın ki; bununla ticâretleri güvenli olsun, böylece size Hicâz'ın deri ve elbiselerini getirip satarlar ve bu sizin için daha hesaplı ve iyi olur. Bunun üzerine Kayser, Kureyşden gelecekler için bu emân mektubunu yazdı. Dönüş yolunda Hâşim, Şam yolu üzerindeki bütün Arap kabilelerinin reislerinden aynı şekilde îlâf temin etti..." (İbn Habîb el-Bağdâdî, Kitâbu'l-Münemmak fî Alıbâri Kureyş, Thk. Khursheed Ahmed Fariq, Osmania University, Hyderabad, 1944, ss. 31-33. Bizans Kayser'i ile Hâşim arasında geçen konuşma için ayrıca bkz. el-Afğânî, A.g.e., ss. 155-156).

13 İbn Habîb bu seferleri de şu şekilde nakletmektedir: "Hâşim öldüğü zaman Muttalib b. Abdimenâf Yemen'e giderek Meliklerinden, Kureyş'den ticâret yapmak üzere gelenler için îlâf elde etti. Sonra dönüş yolunda, Hâşim'in yaptığı gibi, Arap kabilelerinden de aynı îlâfı elde ederek Mekke'ye döndü... Abdüşems b. Abdimenâf Habeş Meliki'ne gitti ve ondan, Kureyş'den ticâret yapmak üzere gelenler için bir emân mektubu aldı. Sonra aynı şekilde Mekke'ye kadar yol üzerindeki Arap kabilelerinden de îlâf elde etti... Mevfel b. Abdimenâf.... Irak'a gitti ve Kisra'dan, Kureyş tüccârı için emân aldı. Sonra yol üzerindeki Araplardan da îlâf elde ederek Mekke'ye döndü. Tekrar Irak'a gitti ve burada Selmân denilen yerde vefât etti..." İbn Habîb, A.g.e., ss. 35-36. ayrıca bkz. el-Belâzurî, A.g.e., s. 59; İbn Sa'd, A.g.e., c. I, s. 81; et-Taberî, A.g.e., c. II, s. 252; el-Afğânî, A.g.e., s. 156.

14 Kur'ân, 106, 1-6.

göre, Mekke'nin ihtiyacı olan buğday ve yiyeceği sağlamak ve ayrıca da genel olarak ticâret yapmaktı.[15]

Yapılan bu antlaşmaların Mekke'nin ekonomik hayatı ve iktisadi yapısı üzerinde doğurduğu olumlu neticelere gelince; hemen ifade temek gerekir ki, ticâri anlamda kapalı bir yapı görünümü veren Mekke, bu antlaşmalar sonucunda dışarı açılmaya başlamıştır. Başka bir ifadeyle, sadece yabancıların getirdikleri ticâret mallarını Mekke ve etrafında satan Kureyşli tüccâr, bundan sonra bizzat diğer ülke ve şehirlere giderek malları ilk elden satın alma imkanına kavuşmuştur. Bunun neticesinde de ticâri kapasitelerini artırarak uluslararası ticâret ağına dahil oldukları gibi bu yolla da daha fazla zengin olmuşlardır.[16]

Ekonomik yapı üzerindeki tesir yanında Mekke'nin siyâsi ilişkilerinde, diğer kabilelerle olan münasebetlerinde de bir gelişme göze çarpmaktadır. İlgili devletlere giden yol üzerindeki kabilelerle yapılan güvenlik antlaşmaları neticesinde bu kabilelerin sahip oldukları develer, ticâret mallarının taşınması için Mekkeli tüccâr tarafından kullanılmıştır. Ayrıca ilgili kabileler daha sık bir şekilde Mekke'yi ziyarete başlamışlardır. Böylece bölgedeki sosyal mobilite daha da artmış, hatta bazı kabile mensupları Mekke ve civarına yerleşmeye başlamışlardır. Bazılarıyla da Mekke, müttefik olarak yeni antlaşmalar yapmıştır.[17] Yani diğer kabilelerle Mekke'nin özellikle Kureyş'in ekonomik ve sosyal entegrasyonu sağlanmış; bunun sonucu olarak da Mekke'nin, bölgedeki siyâsi, dini ve ekonomik nüfuzu kuvvetlenmiş, ticâret ve hac idabetinin daha güvenli bir şekilde yapılması için gerekli ortam sağlanmıştır.[18]

15 Bkz. R.B. Serjeant, "Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics", Journal of the American Oriental Society, c. 110, n. 3, (1990), ss. 478-479.
16 Bkz. Ibrahim, A.g.e., s. 42.
17 Ibrahim, A.g.e., s. 43.
18 Kister, A.g.m. ss. 128-129.

Bu gelişme Mekke'yi, diğer önemli şehirlerle rekabet edecek bir duruma da getirmiştir. Meselâ, Mekke, Hicaz'ın önemli bir şehri olan Tâif ile ilişkilerinde Kureyş lehine nüfuz elde etmiş; Mekkeliler burada bir takım yatırım yapma imkanı elde etmişler, o dönemde bir nevi kredi açma şeklinde değerlendirebileceğimiz borç para verme işlemleriyle aktif olarak ilgilenmeye başlamışlardır.[19]

Kısacası, başta Hâşim olmak üzere kardeşlerinin de katılmasıyla yapılan antlaşmalar ve elde edilen imtiyazlar, yani îlâf, Mekke'nin ticârette dışarı açılmasına, milletlerarası ticârette yerini almasına ve ayrıca komşu kabilelerle gerçekleştirilen daha yakın ilişkiler sonucunda da gerek ticâri hayat ve gerekse de her yönden güç kazanmasına yol açmıştır.

2. FİCÂR SAVAŞLARI VE MEKKE

Arap Yarımadası'nda Mekke'deki Ticâri hayatın, bu şehrin bir ticâret merkezi konumunu elde etmesini sağlayacak bir şekilde canlanmasında rol oynayan unsurlar arasında diğer önemli ikinci bir faktör olarak ele alacağımız Ficâr Savaşları'nın bu konudaki etkileri üzerinde durmadan, bu savaşların mahiyetinden kısaca bahsetmeyi yararlı görmekteyiz.

Ficâr'ın ne zaman ve nasıl vuku bulduğu konusundaki tarihi rivâyetlere göre Ficâr, M.VI. asrın sonlarına doğru, M.580 veya 590 tarihlerinde, savaş yapmanın yasak olduğu Haram aylarda Kureyş ve Kinâne kabileleri ile diğer tarafta da Hevâzin olmak üzere iki grup arasında meydana gelen savaşların ismi olup, birbirini takip eden 4 savaş şeklinde cereyan etmiştir. Birbirini takiben vuku bulan bu 4 sa-

19 Ibrahim, A.g.e., s. 46.

vaş arasında önemli olanı sonuncu, yani 4. savaşdır ve her yıl tekrarlanmak üzere 4 sene sürmüştür.[20]

Kureyş'in aktif olarak katıldığı[21] Ficâr'ın sebebine gelince; bu konudaki rivâyetlerden anlaşıldığına göre, Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden Harb b. Ümeyye'nin korumasında olan Berrâd b. Kays el-Kinânî'nin, Hîre hükümdârı Nu'man III tarafından Ukâz'a gönderilen ticâret kervânını Mekke'ye getiren Urve b. er-Rahhâl'i haksız yere öldürmesiyle bu savaş başlar.[22]

Hadisenin daha sonraki gelişimi şu şekilde cereyan etmiştir:

Harb b. Ümeyye o sırada diğer Kureyş ileri gelenleri ile beraber Ukâz'daydı. (Berrâd'ın yaptığı) bu yanlış işi duyar duymaz Kureyş ve Kinâne kabileleri Mekke'ye doğru yola çıktılar; (Berrâd'ın peşinden gelen) Hevâzin onlara Nahle'de saldırmış, fakat gece olması dolayısıyla Harem bölgesine ulaşamamışlardır. Nahle'deki bu karşılaşma genel olarak ikinci Ficâr savaşının birinci savaş günü olarak sayılmaktadır. Ertesi sene aynı kabileler Ukâz yakınlarındaki

20 Bkz. J.W. Fück, "Fidjâr", The Encyclopaedia of Islam, New Edition, E.J. Brill, Leiden, 1965, c. II, s. 883. Ficâr Savaşları hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. el-Afğânî, A.g.e., ss. 162-180; Crone, A.g.e., ss. 145-148; Ella Landau-Tasseron, "The Sinful Wars Religious, Social and Historical aspects of Hurûb al-Fijâr", Jerusalem Studies in Arabic and Islam, c.8, (1986), ss. 37-59.

21 Bu savaşa Hz. Peygamber'in 14 veya 15 yaşlarında iken katıldığı (İbn Hişâm, A.g.e., c. I-II, s. 184) ve karşı tarafın attığı okları amcalarına vermek suretiyle yardım ettiği (s. 186) rivâyet edilmektedir.

22 Aslında Berrâd kervanı korumayı teklif ettiği halde Urve'nin, Nu'man'ı ikna ederek bu görevi kendisi elde etmiştir. İntikam olarak da Berrâd onu öldürmüştür. Bkz. Landau, A.g.m., s. 39. Ficâr'ın nedeni hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, A.g.e., c. I, ss. 126-127; el-Belâzurî, A.g.e., ss. 100-101; Ebu'l-Fidâ İsmâîl ibn Kesîr, el- Bidâye ve'n-Nihâye, 2. bsk, Beyrut, 1977, c, II, ss. 289-290; Zeydan, A.g.e., ss. 322-323.

Şemta mevkiinde tekrar karşılaşmış, Hevâzin kazanmıştır (el-Yevmü'ş-Şemta). Aynı karşılaşma ve sonuç ertesi sene Ukâz'da yine vuku bulmuştur (el-Yevmü'l-Ablâ). Daha sonraki senedeki karşılaşmada ise Kureyş ve Kinâne savaşı kazanmıştır (Yevmu Ukâz veya el-Yevmu'ş-Şerib). Nahle yakınlarındaki Hureyre'de vuku bulan beşinci karşılaşma da yine Hevâzin'in üstünlüğü ile neticelenmiştir. Bu savaşdan sonra da antlaşma ve sulh sağlanmıştır.[23]

Bu açıklamalardan sonra Ficâr'a Kureyş'in niçin katıldığı ve sonuçta neler kazandıkları, başka bir ifadeyle Mekke'nin ekonomik yapısı ve ticâri hayatına kazandırdığı müsbet neticeler konusunu ele alaliriz.

Montgomery Watt'ın açıklamalarına göre Ficâr, öncelikle Hîre'den Tâif yoluyla Yemen'e giden bir ticaret kervanına, Mekke'nin müttefiki olan birisi tarafından herhangi bir kıştırtma olmaksızın yapılan saldırının sonucu olarak patlak vermiştir. Bununla Mekkeliler iki ana gayeyi hedeflemişlerdi; bu ticâret yolunu kapatmak veya bu yolu kontrol edişlerini garanti altına almak.[24] Bundan anlaşıldığına göre, Mekkeliler için bu savaşta ekonomik hedefler ön planda gelmektedir.

Aynı şekilde Fück de bu görüşü destekleyerek Ficâr'ın esas gayesinin, Necid bölgesindeki ticâret yollarının kontrol altına alınarak bu ticâretin sağladığı faydaları elde etmek olduğunu; işte bu büyük yarışta Kureyş'in liderlik yaparak müttefikleri için gerekli silahları sağladığını ve bütün masrafları karşıladığını ifade etmiştir.[25]

23 Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim -Ali Muhammed el-Becâvî, Eyyâmü'l-Arab fi'l-Câhiliyye, Beyut, 1988, ss. 326-341. Krş. İbn Hişâm, A.g.e., c. I-II, ss. 184-187; İbn Sa'd, A.g.e., c. I, ss. 127-128; el-Belâzurî, A.g.e., ss. 102-103.

24 Watt, A.g.e., s. 14. (Türkçe çevirisi, ss. 21-22).

25 Fück, A.g.m., s. 884. Aynı görüşü paylaşan el-Afgânî de Ficâr'ın aslında ticâret ve edebiyat sahalarında nüfuz elde etme konusunda Kureyş ve müttefikleri ile Hevâzin arasında cereyan eden bir mücadele olduğunu ve bundan Ku-

Bunlara ilave olarak Mahmood Ibrahim de, Mekke'nin Ficâr'a dahil olması ve elde etmek istediği gayeyi şu şekilde ifade etmiştir: Mekke ile Hîre arasında Ukâz yakınlarında vuku bulan Ficâr, Yemen'de Mekke aleyhine Hîre'nin askeri bir karargah kurarak güç kazanmasından sonra meydana gelmiştir. Mekkeliler buna katılmakla Yemen ve Hîre arasında Necd yoluyla kurulan bağlantıyı koparmak istemiştir. Çünkü böyle bir bağlantının mevcudiyeti Mekke'nin ekonomik ve siyasi menfaatlarına zarar verebilirdi.[26]

Ficâr'ın, Mekke'nin dış ilişkileri açısından da büyük bir önem taşıdığına işaret etmek gerekiyor. Zira Mekke'nin bu savaşlara katılması, Mekkeli tüccârın geçirdiği sosyal değişim ve bunun neticesinde ulaştığı yüksek dereceyi göstermektedir. Mekke bir devlet özelliğini kazanmamakla beraber, Mekkeli tüccâr devrin diğer güçlü devletleri ile rekabet ederek onların Yemen'e ulaşmalarını engelleyebilmişlerdir. Bundan böyle Yemen yolu Mekke'nin kontrolü altına girmiştir. Bu gerçek ise Mekke'nin siyasi ve politik gücünü artırmıştır.[27]

Bununla bağlantılı olarak da Ficâr'ın ekonomik açıdan sonuçları, bazı Mekkeli tâcirlerin Yemenli tâcirlere karşı tavırlarında kendisini göstermiştir. Birçok rivâyetlerden anlaşıldığına göre Mekkelilerin bir kısmı, Yemenlilerle işbirliği yapmayı reddettikleri gibi, ayrıca bazı ödemeleri yapmamışlardır. Bu ve benzeri hareketler, Mekkelilerin Yemenli tüccârı Harem bölgesinden uzaklaştırıp buradaki ticârette yegane söz sahibi kimseler olma isteklerinin ve böylece de daha fazla güç kazanma arzularının birer işareti olarak değerlendirilebilirler.[28]

reyşin kazançlı çıktığını söylemektedir. Bkz. el-Afğânî, A.g.e., s. 162.

26 Ibrahim, A.g.e., s. 50.

27 Ibrahim, A.g.e., s. 51.

28 Watt, A.g.e., s. 14 (Türkçe çevirisi, ss. 21-22).

Mekke'nin Ficâr savaşlarında elde ettiği başarı, ayrıca Hîre'nin zayıflamasına ve Arabistan üzerindeki politik üstünlüğünü kaybetmesine de yol açmıştır. Bu zayıflamanın bir sonucu olarak da Doğu Arabistan bölgesinde bulunan kabileler, M.602 tarihinde Zû Kâr savaşında Hîre'yi yenmeyi başarmışlardır. İşte Yemenli tüccârın Harem bölgesindeki nüfuzunun ortadan kaldırılma gayretleri ve Hîre'nin gücünü kaybetmesi neticesinde Mekke, diğer yerlerden gelen tüccârı ve onların sermayelerini bu şehire çekebilecek gücü elde etmiştir.[29]

Sonuç olarak Ficâr, Mekke'deki ticâri hayatın canlanmasına, ekonomik ve politik yönden güç kazanmasını sağlayarak önemli katkılarda bulunmuştur. İlâf'ın meydana getirdiği olumlu ortam, bununla daha da geliştirilmiş; Mekke'nin, dış ilişkilerinde daha kuvvetli ve aktif olmasını sağlamıştır.

3. HILFU'L-FUDÛL VE MEKKE

Ficâr savaşının sona ermesinden sonra gerçekleşen Hılfu'l-Fudûl da, aynı şekilde Mekke'deki ticâri hayata ve ekonomik yapıya olumlu katkılarda bulunmuştur. Bunun neticeleri üzerinde durmadan önce, böyle bir antlaşmanın yapılmasının nedenleri hakkında kısaca bilgi vermeyi yararlı görüyoruz.

Ficâr savaşından sonra Zilkade ayında, Kureyş'e bağlı bir çok kabile arasında Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde gerçekleşen bu antlamaya[30] sebep olan hadiseyi Pellat şu şekilde özetlemektedir:

29 Ibrahim, A.g.m., s. 350; Watt, A.g.e., s. 15 (Türkçe çevirisi, s. 22).

30 İbn Hişâm, A.g.e., c. I-II, s. 133; İbn Sa'd, A.g.e., c. I, ss. 128-129; İbn Kesîr, A.g.e., c. II, s. 292; Ebu'l-Hasen Ali b. Huseyn el-Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb ve Maâdinü'l-Cevher, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdü'l-Hamîd, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, c. II, ss. 276-277; Ch. Pellat, "Hılf al-Fudûl", EI(2), c. 3, s. 389. Bu konuda daha geniş bilgi için ayrıca bkz. İbn Habîb, A.g.e., ss. 45-54; el,Afğâni, A.g.e., ss. 181-190.

Bu antlaşmaya yol açan hadiseler ile ilgili rivâyetler farklı olmakla beraber şu şekilde bir sonuca varılabilir: Zebidli bir tüccâr, Benû Sehm kabilesinin ileri gelenlerinden birisine mal satar; fakat kötü bir muâmele görür ve parasını alamaz. Bunun üzerine Ebû Kubeys tepesine çıkarak gördüğü kötü muâmeleden şikayet eder ve Kureyşlilerden adalet ister. Bu çağrı üzerine Hılfu'l-Fudûl ortaya çıkar[31].

Ficâr savaşlarını ele alırken belirtildiği gibi bazı Mekkeliler Yemenli tüccârı Harem bölgesindeki ticâretten bir takım davranışlarla alıkoymak için çalışırlarken, Benû Hâşim ve onlarla beraber hareket eden Benû Muttalib, Benû Zühre gibi kabileler ise, Yemenli tüccâra karşı adaletsizlik yapılmasını istemiyordu. İşte bu istek, söz konusu çağrı neticesinde böyle bir antlaşmanın yapılmasına neden olmuştur.[32]

Alınan karara göre, ister Mekkeli olsun veya da Mekke dışından gelen birisi olsun, haksızlığa uğrayan herkesin hakkı korunacaktır.[33]

Böyle bir müessesesin oluşturulmasının Mekke'deki ticâri hayat üzerindeki etkisi konusuna gelince; bunun neticesinde, o zamana kadar yapılan her türlü haksızlığın sona erdirilmesi kararı, Mekke'deki emniyet ve güvenin artmasına ve buna bağlı olarak da Mekke çarşılarına diğer yerlerden ticâret maksadıyla gelenlerin sayıca çoğalmasına yol açmıştır.[34]

31 Pellat, A.g.m., s. 389. Ayrıca bkz. önceki dipnotta zikredilen kaynaklar.
32 İbrahim, A.g.e., s. 71.
33 İbn Hişâm, A.g.e., c. I-II, ss. 133-134; İbn Habîb. A.g.e., s. 46; İbn Sa'd, A.g.e., c. I, s. 129; İbn Kesîr, A.g.e., c. II, s. 291; el-Afğânî, A.g.e., s. 183. Bu antlaşmada Hz. Peygamber de hazır bulunmuştur. Hatta Peygamberlikten sonra Medine'de iken bundan övgüyle bahseder, böyle bir antlaşmaya şu anda davet edilirse icâbet edeceklerini söylerlerdi. O zamandaki yaşı hususunda ise, 35 (İbn Habîb, A.g.e., s. 46) veya 20 yaşında (İbn Kesîr, A.g.e., c. II, s. 291; el-Afğânî, A.g.e., s. 184) olduğu şeklinde farklı rivâyetler vardır.
34 Bkz. el-Afğânî, A.g.e., s. 181.

Bir önceki başlıkta temas edilen husus ile Hılfu'l-Fudûl'un ortaya çıkardıkları neticeler açısından bir değerlendirme yapıldığında şöyle bir sonuca varılabilir: Bu şekilde bir taraftan dönemin güçlü unsurları pasif hale getirilirken, bu sırada ortaya çıkabilecek adaletsizlikleri ve yanlış uygulamaları engellemek, böyle bir duruma fırsat vermemek; ve bu şekilde de Mekke'deki ticâri hayatın canlı olma özelliğini korumak mümkün olabilmiştir.

Buraya kadar belirtmeye çalıştığımız unsurlar yanında, daha önce de temas edildiği gibi Bizans ve İran arasındaki çekişme ve sonuçta bu iki güçlü devletin sahip oldukları gücü kaybetmeleri, Bizanslıların Ebrehe vasıtasıyla San'a'da, Kabe'ye rakip olmak ve Yemen ticâretini ve insanların ilgisini Mekke'den buraya çekmek düşüncesiyle büyük bir kilise inşa etmesi; ayrıca da Mekke'ye, Kâbe'yi yıkmak üzere saldırma teşebbüsünün başarısızlıkla neticelenmesi, Mekke için çok önemli bir zafer olduğu gibi Kâbe'ye, Araplar arasında büyük bir prestij kazandırmıştır. Bu prestije bağlı olarak Kureşy de "Ehlullah" sıfatıyla büyük bir itibar elde etmiştir.[35]

İşte bu gerçekler de Mekke'nin, her yönden cazib hale gelmesinde, ticâret hacminin artmasında ve daha fazla gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Buraya kadar söylenenleri özetlersek; coğrafi konumu açısından ticâret yollarının buluştuğu bir kavşak noktasında bulunan Mekke, Harem olması, Kâbe'nin ve diğer kutsal mekanların mevcudiyeti, Haram aylarda kurulan panayırlar dolayısıyla Arabistan'da dini ve ticâri hayatın odak noktasını oluşturmuş ve bu sebeple de her iki sahada da bütün Arabistan'ın ve komşu devletlerde yaşayan insanların ilgisini çekmiştir.

35 Ibrahim, A.g.m., s. 349

Hâşim ve kardeşleri Muttalib, Abdüşşems ve Nevfel'in, Şam, Yemen, Habeş ve Irak ile dönüşde yol üzerindeki kabile reislerinden, Kureyşli tüccârın güvenliği ve korunması için elde ettikleri İlâf ile de Mekke ticâri anlamda dışa açılmış, Ficâr savaşları ile yine bu sahadaki üstünlüğünü sağlamlaştırarak Mekke'nin ileri gelenlerinin katılmasıyla ortaya çıkan ve her türlü haksızlığa engel olmayı amaçlayan Hılfu'l-Fudûl'un getirdiği güven ve emniyet ortamıyla da dışarıdan daha fazla tüccârın ve insanın buraya gelmesi temin edilmiştir.

Bu şekilde İslâm öncesi, yani Câhiliye döneminde Mekke'yi ve buradaki ticâri hayatı ele aldıktan sonra İslâmi dönemde Mekke'deki ticâri hayat üzerinde duracağız.

B. İSLÂMİ DÖNEMDE MEKKE'DE TİCÂRİ HAYAT

Çalışmamızın bu başlığı altında, Hz. Peygamber'in İslâm dinini tebliğ etmesiyle başlayan yeni dönemde Mekke'deki ticâri hayat incelemeye çalışacağız. Bu dönemde Mekke'de müşahede edilen değişiklik ve önceki döneme kıyasla buradaki ticâri hayatın nasıl olduğu üzerinde durulacaktır. Bu arada konu Hicret'ten önceki ve sonraki dönemlerde olmak üzere iki ana başlık altında ele alınacaktır.

1. HİCRETTEN ÖNCE MEKKE'DE TİCÂRİ HAYAT

Bu dönemde Mekke'deki ticâri hayatı incelemeden önce, konu ile ilgili gördüğümüz birkaç nokta üzerinde durmayı faydalı buluyoruz. M. 610 tarihinde ilk vahyin gelişinden sonra Hz. Peygamber'in yeni bir dini tebliğ etmesiyle başlayan yeni dönem,

Mekke'de ayrıca sosyal ve dini açıdan farklı bir devrenin başlangıcı sayılabilir. Her ne kadar İslâm, aslında evrensel bir mahiyet taşıyorsa da, farklı bir inanç sistemine ve sosyal yapıya sahip olan Mekkelilerin öncelikle bu gerçekle karşı karşıya geldiklerini biliyoruz. Mekke'nin, Araplar arasında gerek dini ve gerekse de ticâri yönden çok önem taşıması gerçeğine bağlı olarak insanların gösterdiği ilgi neticesinde ekonomik yönden kalkınan Mekkeliler'in, özellikle Kureyş kabilesine mensup büyük tâcirlerin, yeni dönemin getirdiği farklı şartlardan ve yapıdan etkilenecekleri gayet tabiidir. Başka bir ifadeyle, dini ve sosyal yapıda meydana gelen değişiklikler, ekonomik olarak da bazı değişikliklerin olmasına yol açmıştır. Bu konulara yeri geldikçe temas edeceğiz.

Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin peygamberlikten önce ticâretle meşgul olduğunu biliyoruz. Nitekim Şam'a hem amcası Ebû Tâlib ile birlikte[36] ve hem de ikinci defa Hz. Hatice adına ticâret maksadıyla gitmiştir.[37] Bu durum, Mekke'nin, İslâm'ın doğuşuna yakın zamanlarda dahi dışarı ile olan bağlantısının devam ettiğine birer delil olarak değerlendirilebilir.

Kaynaklarda, bu dönemdeki ticâri faaliyetler hakkında çok geniş bir bilgiye sahip olmamakla beraber, Mekke'de, İslâm öncesi dönemde mevcut olan hayatın korunduğunu söyleyebiliriz. Girişte incelendiği gibi panayırlar vasıtısayla Arabistan'ın değişik yerlerinden farklı kabilelere mensup insanların, hem ticâret maksadıyla ve hem de inançları itibariyle dini bir merkez olarak Mekke'yi ziyarete devam ettikleri muhakkaktır. Nitekim, Hz. Peygamber

36 el-Belâzûrî, A.g.e., c. I, s. 96; İbn Sa'd, A.g.e., c. I, s. 119; et-Taberî, A.g.e., c. II, s. 277; İbn Kesîr, A.g.e., c. II. s. 283.
37 İbn Hişâm, A.g.e., c. I-II, s. 188; el-Belâzurî, A.g.e., c. I, s. 97; İbn Sa'd, A.g.e., c. I, s. 129; et-Taberî, A.g.e., c. II, s. 280; İbn Kesîr, A.g.e., c. II, s. 283.

bundan faydalanarak, farklı yerlerden gelen insanlara yeni dinin prensiplerini anlatmak ve yaymak maksadıyla, kurulan panayırlardan ve pazar yerlerinden istifade etmekteydi.[38] Başka bir ifadeyle, Mekke'de geniş çapta cereyan eden ticâri faaliyetler ve insanların bunlara katılmasından Hz. Peygamber, İslâmiyet'in insanlara duyurulması konusunda mümkün olduğunca istifade etmeye çalışmıştır. Burada yeri gelmişken İslâm'ın doğuşu ve yayılması ile Mekke ticâreti arasındaki ilgi ve bağlantı konusunda Batı dünyasında yapılan tartışmaya temas etmeyi yerinde ve gerekli bulmaktayız.

"İslâm'ın Doğuşu ve Mekke Ticâreti" konusunda özellikle Batı dünyasında farklı görüşler ortaya atılmış, meseleye değişik yorumlar getirilmeye çalışılmıştır. Biz burada Montgomery Watt, Patricia Crone ve Mahmood Ibrahim'in görüşlerini ele alarak konu hakkında bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

Watt'a göre, esas olarak Mekke'deki ticâret İslâm'ın doğuşunun en önemli sebebidir. Kureyş'in, göçebe hayatını esas alan bir ekonomik yapıdan ticârete dayalı bir ekonomik sisteme geçişi, Mekke'deki geleneksel düzeni zayıflatarak öyle sosyal ve ahlaki bir hoşnutsuzluk ortamını meydana getirmiştir ki, İslâm bu durumu giderecek bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır.[39]

38 Rasûlullah'ın İslâm'a davet metodunu inceleyen Ahmet Önkal, davetin bir safhası olarak ele aldığı "Kabileleri Da'vet" bölümünde, Halebî ve İbn Kesîr'den naklen (Krş. Ali b. Burhâniddîn el-Halebî, İnsânu'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn, Beyrut, 1320, c. II, s. 2; İbn Kesîr, A.g.e., c. III, ss. 138 vd.), Hz. Peygamber'in bu panayırlardan faydalanarak Mekkeye Hac ve Umre yapmak için gelenlere, tâcir ve misafirlere İslâm'ı tebliğ ettiğini belirtmektedir. (Ahmet Önkal, Resûlullâh'ın İslâm'a Da'vet Metodu, 6. bsk., Esra Yayıncılık, Konya, 1990, s. 88. Ayrıca bkz. el-Ezrakî, A.g.e., s. 426; Abdullah b, Abdilazîz el-Bekrî, Mu'cemü Mesta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâdi, 3. bsk., Thk. Mustafa es-Sakkâ, Beyrut, 1983, c. III-IV, s. 960).

39 Montgomery Watt, "Economic and Social Aspects of the Origin of Islam", IQ, c. 1, n. 2, (1945), s. 91.

Bu anlamda, özellikle zengin ve fakir arasındaki farklılığın belirgin bir şekilde ortaya çıkışı, fakir ve yetimlerin horlanarak aynı kabilenin fertleri olsalar bile onlara kötü davranılması; ve en önemlisi servet ve zenginlik neticesinde diğerlerine karşı üstün olma gibi bir ideolojinin ortaya çıkışı, toplumdaki değişimin ve huzursuzluğun birer belirtisidir[40]. Bu değişim ve yeni ideal, şahsi çıkar ve menfaatların ön plana çıkarılmasına, kabile ve ailelerdeki birlik beraberlik içerisinde bir bütün olma şuurunun zayıflamasına yol açmıştır. Başka bir ifadeyle "zenginlik ve servet, insanları ferdiyetçi yaptığı gibi kabile ve ailedeki dayanışmayı da ortadan kaldırıyordu".[41] Nitekim buna karşı bir cevap olmak üzere Mekke'deki güçlü ailelerin gençleri ile daha az öneme sahip olan ailelerin yaşlı bireyleri yeni dinin mensuplarının çoğunluğunu oluşturmaktaydı.[42]

Yine Watt'a göre, bu durum Mekkelilerin inanç sistemlerinde bazı değişmelere yol açmıştır. Nitekim O, Ficâr savaşlarını ayrıca Haram aylar inancının ihlal edilmesi olarak değerlendirerek, bunu inançtaki zayıflamanın bir işareti olarak yorumlamıştır.[43]

Bunun yanında İslâm'ın ticârete dayalı bir toplumda geliştiği gerçeğinin, müslüman olsun veya olmasın, klasik dönemi çalışan bütün İslâm Tarihçileri tarafından kabul edildiğini ileri süren Mahmood Ibrahim de, sermayeye sahip olmanın esas olduğu bir toplumun ortaya çıkışının, zamanla kabiledeki bağları zayıflattığını; Mekke'nin buna bağlı değerlerle desteklenen yapısının artık bu yeni ortamda canlılığını koruyamadığını ve sonuçta sosyal, siyasi

40 Watt, A.g.e., ss. 72, 75, 78. (Türkçe çevirisi, ss. 80, 82-83, 85-86).
41 Watt, A.g.m., s. 94.
42 A.y.
43 Watt, A.g.e., ss. 23-24. (Türkçe çevirisi, s. 30).

ve ekonomik yapıların da değiştiğini savunarak,[44] Mekke toplumundaki sosyal dayanışmanın yıkıldığını şu iki örnekle açıklamıştır.

Bunlardan birincisi, Hz. Peygamber'e karşı, kabilesinin uyguladığı sosyal ve ekonomik boykottur.[45]

İkinci örnek ise, kabile liderinin aynı kabileye mensup kimselere karşı gösterdiği geleneksel sorumluluk duygusunun ortadan kalkmasıdır ki; bunu Ebû Leheb, Hz. Peygamber'e karşı davranışıyla göstermiştir. Boykot kararı alındığında Ebû Leheb, Benû Hâşim'in lideri değildi. Kendi şahsi çıkarları neticesinde o da boykota katılmıştı. Benû Hâşim'in lideri olduktan sonra da, önceki lider Ebû Tâlib'in aksine, lider olarak, kabilesinin bir üyesi olan Hz. Peygamber'i koruma görevini gözardı etmiştir.[46]

Her iki örnek, Watt tarafından da ileri sürülen görüşü desteklemekte, Mekke toplumundaki sosyal hayatta görülen değişmeyi açıklamaktadır.

Watt'ın görüşü ile paralel bir fikir ortaya koyan Mahmood Ibrahim, yukarıda belirttiğimiz görüşlerine ilaveten, Mekke'nin sosyal yapısında meydana gelen bu değişme ve bunun ortaya çıkardığı olumsuz şartlara karşı bir çare olmak üzere Hz. Peygamber'in, "Tek Yaratıcı İnancı"nı; bozulmuş kabile esasına dayalı dayanışmanın yerine de, sosyal birliği sağlamak üzere "Ümmet" düşüncesini, yeni dinin esasları olarak ortaya koyduğunu belirtmektedir. Ayrıca, yeni din, toplumda servetin dağıtılmasını sağlayarak sosyal ve ekonomik mobiliteyi sağlamıştır.[47]

44 Ibrahim, A.g.e., s. 75.

45 Ibrahim, A.g.e., s. 78. Hz. Peygamber ve yeni müslüman olanlar, Ebû Tâlib yurdunda üç sene müddetle muhasara altına alınmıştır. Hatta Kureyş, Benû Hâşim ve Muttalib'den kız alıp vermemek, alış veriş yapmamak ve hiçbirşeyde onlarla ortak hareket etmemek üzere karar almış, ayrıca bunu bir sahifeye yazıp Kâbe'nin duvarına asmışlardır. (Geniş bilgi için bkz. İbn Hişam, A.g.e., c. I-II, ss. 350-351; İbn Sa'd, A.g.e., c. I, s. 208-210; el-Belâzurî, A.g.e., c. I, s. 229-234; et-Taberî, A.g.e., c. II, ss. 335-336.

Bunlara karşılık Patricia Crone, Mekke'deki ticâretin yeni dinin doğuşu ve yayılması konusuna bir miktar ışık tutabilmekle beraber, Mekke'deki ticâret ile İslâmiyetin doğuşu arasında Watt ve Mahmood Ibrahim tarafından ortaya konulduğu şekilde bir bağlantının kurulamayacağını savunmakta; bunun niçin Arabistan'da yeni bir dinin ortaya çıktığını veya bu dinin niçin bu derece geniş çapta etkili olduğunu açıklamayacağını[48] ileri sürmektedir.

Crone'nun değerlendirmesine göre Mekkeliler, temelde lüks ürünler değil de gayet sade ürünlerin ticâretiyle ilgileniyordu. Bu sebeple Mekke'de, sosyal ve ekonomik yapıda bir kargaşa ortaya çıkmamıştır.[49] Buna karşılık Crone, Hz. Peygamber'in yeni dini yaymakla toplumdaki geleneksel akrabalık ve yakınlığı bozduğunu, Ebû Süfyân'ın sözüne atıfta bulunarak, iddia etmektedir.[50] Kısacası, Crone'a göre yeni din bir alternatif olarak ortaya çıkmadığı gibi, yayılma hususunda da Mekke'deki ticâretin bir etkisi olmamıştır.

Buraya kadar ortaya koymaya çalıştığımız görüşlerden hareketle bir değerlendirme yapacak olursak şunları söyleyebiliriz: Mekke'nin ticârete dayalı bir ekonomik yapıya dönüşmesi ve yukarıda ele alındığı gibi bu durumun ortaya çıkardığı problemlerin yeni bir dinin doğuşuna sebep olup olmadığı sorusuna doğrudan evet şeklinde bir cevap vermek mümkün değildir. Zira bu dinin ortaya çıkışında insani bir müdahele söz konusu olmamıştır. Başka bir ifadeyle, bu görev Hz. Peygamber'e ilahi bir vazife olarak verilmiştir.

46 Ibrahim, A.g.e., s. 79.
47 Ibrahim, A.g.e., s. 98.
48 Crone, A.g.e., s. 250.
49 Crone, A.g.e., s. 231.
50 Crone, A.g.e., s. 233. Bu konuda müellifin ortaya koymaya çalıştığı açıklama hakkında daha geniş bilgi için bkz. A.g.e., ss. 231-250.

Fakat bununla beraber, bu noktada Mekke'nin içinde bulunduğu durum, sosyal hayatta sınıfların ortaya çıkışı ve bunlar arasındaki farklılaşmanın gittikçe artması, yeni din tarafından ortaya atılan sosyal adalet ve benzeri fikirlerin tebliğ süreci içinde geniş bir ilgi ve kabul görmesiyle sonuçlanmıştır. Çünkü Hz. Peygamber, ekonomik güç yanında buna bağlı olarak toplumda siyâsi ve idari otoriteye sahip tâcirlerin söz sahibi olduğu Mekke'ye, sosyal adaleti tesis etmek üzere, bütün insanlığa hitap eden evrensel bir mesajla gönderilmiş; bütün insanların insan olarak eşit olduğu, servete dayalı bir üstünlüğün söz konusu olamayacağı ve yine servetin tek elde toplanması yerine belli ölçüler dahilinde toplumun bütün mensuplarına dağıtılması şeklinde bir takım yeni prensiplerle, farklı bir ekonomik ve sosyal model ortaya konulmuştur. Buna karşılık Hz. Peygamber'in davetine, özellikle Ebû Cehil gibi genç bazı tâcirler tarafından şiddetli bir şekilde tepki gösterilmiştir. Hatta her türlü kötülüğü de, gerek Hz. Peygamber'e ve gerekse de yeni dinin mensuplarına uygulamaktan geri kalmamışlardır. Fakat durum kendi aleyhlerine olmuş, Mekke ve halkı bundan daha fazla etkilenmişlerdir. Şimdi bu konuyu, yani Hicretten sonra Mekke'yi ele alabiliriz.

2. HİCRETTEN SONRA MEKKE'DEKİ TİCÂRİ HAYAT

M. 622 tarihinde gerçekleşen Mekke'den Medine'ye göç, yani Hicret ile tarihte yeni bir dönem başlamıştır. Medine'nin müslümanların yeni siyasi merkezi olarak gelişmesinin, daha sonraki dönemlerde Bağdad gibi yeni merkezlerin doğuşunun Mekke'deki ticâri hayat üzerinde zamanla etkili olduğu söylenebilir. Hicretten sonraki Mekke'deki ticâri hayatı, Hz. Peygamber döneminde geniş olarak, buna karşılık Dört Halife, Emeviler ve Abbasiler döneminin ilk asırlarında ana hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

a. Hz. Peygamber Döneminde Mekke'de Ticâri Hayat:

Tarihte yeni bir dönüm noktası olarak ayrıca önem taşıyan Mekke'den Medine'ye müslümanların hicreti ile, Mekke'nin karşısında yeni bir siyâsi merkezin doğup geliştiğini görüyoruz. Başka bir ifadeyle Medine, Mekke'ye rakip bir şekilde yeni bir merkez ve güç olarak gelişmeye başlamıştır. Nitekim, Hicretten Hz. Peygamber'in vefâtına kadar geçen on senenin büyük bir çoğunluğunun Medineli müslümanlar ile Mekke'nin büyük tâcirleri arasındaki mücadele ile geçmesi,[51] bu gelişmenin bir belertisi olarak görülebilir.

Hz. Peygamber'in Hicretten sonra Medine'deki hayatı her yönden düzenlediğini biliyoruz. Hatta ekonomik hayat ile ilgili olarak da hemen Medine'de merkezî ve büyük bir çarşı tesis etmiştir. Ukâz'ın model olarak alındığı Medine Çarşısı'nda vergi alınmadığı görülmektedir.[52]

Hz. Peygamber Medine'ye yerleştikten sonra, Kureyş'in ekonomik ve siyâsi güçlerinin kaynağı olan ticâretlerine karşı ayrıca bir takım tedbirler de almıştır. Meselâ, Medine'de düzenlenen anayasadaki bir maddeye göre Kureyş ile ticâret yapılması yasaklanmıştır.[53] Ayrıca Mekkelilerin saldırılarına karşı-

51 Bkz. Montgomery Watt, "Makka", El(2), c. VI, s. 146.

52 Nûrud'd-Dîn Ali b. Ahmed es-Semhûdî, Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafa, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut, 1971, c. I, s. 539. Medine çarşısı hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere, 2. bsk., Thk. Fehim Muhammed Şeltut, Cidde, 1982, c. I, ss. 304-306; Saleh el-Ali, "The Topography of Medina", IC, c. 35, (1961), ss. 65-92; M.J. Kister, "The Market of the Prophet", JESHO, c. 8, (1965), ss. 272-276.

53 Muhammed Hamidullah, The First Written Constitution in the World, Aslıraf Printing Press, Lahore, 1981, s. 47. Medine anayasası hakkında ayrıca şu çalışmalardan da istifade edilebilir: Montgomery Watt, Muhammad at Me-

lık olmak üzere bir takım seriyyelerle de, Mekkelilere ait ticâret kervanlarının yolları kesilmeye başlanmıştır. Bunlardan Amr b. el-Hadramîye ait olan üzüm ve deri yüklü kervan Mekke ile Tâif arasında Nahle mevkiinde ele geçirilmiştir.[54]

Seriyyeler yanında Mekke ile Medine arasında Bedr, Uhud, Hendek ve benzeri savaşlar da vuku bulmuştur. Bunların Mekke'deki ticâri hayat üzerinde etkili olduğu muhakkaktır. Çünkü bunlar neticesinde Mekke'nin önceden sahip olduğu transit ticâretin eski canlılığını koruyamadığını ve Mekke'nin gittikçe fakirleştiğini söyleyebiliriz. Nitekim Hendek savaşından sonra Mekke'de orataya çıkan kıtlık zamanında Hz. Peygamber'in, Mekke'de dağıtılmak üzere Ebû Süfyân'a arpa ve yiyecek gönderdiğini kaynaklar zikretmektedir.[55]

Bütün bunlar ayrıca Kureyş'in, gerek içeride ve gerekse de Mekke dışında prestijinin zayıflamasına, fakat buna karşılık da çoğunun müslüman olmasına yol açmıştır. Özellikle Hudeybiye Musâlahası'ndan ve Mekke'nin fethinden sonra Mekkeli tüccârın çoğunluğu İslâmiyet'i kabul etmişlerdir.

Fetihle müslümanların idaresi altına giren Mekke'de, önceki huzur ortamının tekrar sağlandığını söyleyebiliriz. Hatta fetihle bütün Hicaz'daki tâcirlerin birliği tesis edilmiştir.[56] Zira Medine ile Mekke arasındaki bağın kurulmasıyla, aynı bölgedeki iki şehir arasında sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler

dina, Oxford University Press, Oxford, 1956, ss. 221-250; R. B. Serjeant, "The Constitution of Medine", IQ, c. 3, (1964), ss. 3-16; Moshe Gil, "The Constitution of Medina: A reconsideration", Israel Oriental Studies, c. 4, (1974), ss. 44-66.

54 Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, Kitâbu'l-Meğâzî, Thk Marsden Jones, Oxford University Press, London, 1966, c. I, ss. 13-16.

55 Bkz. el-Vâkıdî, A.g.e., c. II, s. 492.

56 Ibrahim, A.g.e., s. 95.

de daha düzenli bir şekilde gerçekleşebilmiştir. Öyleki, İslâmiyet'in yayılmasında yeni müslüman olan Mekkeli tüccârın geniş bir şekilde rol oynadığı görülmektedir.[57]

Bütün bunlar Medine'nin ekonomik ve siyâsi başarısını gösterirken, aynı zamanda Mekke'nin de bu konulardaki gerilemesinin birer işaretidirler. Hz. Peygamber'in, Güney Arabistan'ın ticâret ve üretim merkezi durumunda olan Necran ile yaptığı antlaşma Medine'nin bu sahadaki başarısının en güzel bir örneğidir.[58]

Antlaşmanın ekonomik yönden önemi, Hz. Peygamber'in, bölgenin önceki mahalli liderlerini yerlerinde bırakmak suretiyle tüccârın menfaatlarının birleşmesine yaptığı yardımdır.[59]

Bunların yanısıra, Hacc'ın farz kılınmasından sonra, bu maksatla değişik yerlerden Mekke'ye gelenlerin sayesinde Mekke'deki hayatın her yönden Hac mevsiminde[60] canlandığı söylenebilir. Haram ayda müslümanların burada toplanışı, ayrıca karşılıklı ticârete, ülkeler arasında ticâri ilişkilerin kurulmasına yol açmıştır. Özel bir takım Hac yollarının gelişmesiyle Mısır, Kuzey Afrika ve Mağrib ile bağlantı kurulma imkanı ortaya çıkmıştır.[61]

57 Ibrahim, A.g.e., s. 75.
58 Antlaşmanın tam metni için bkz. Muhammed Hamidullah, Mecmuatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye, Dâru'l-İrşâd, Beyrut, 1969, ss. 140-142, 144-145, 153-158.
59 Ibrahim, A.g.e., s. 96.
60 Burada yeri gelmişken "Mevsim" terimi üzerinde durmak istiyoruz. Tarihi terim olarak "pazar, bayram, şenlik" gibi manalarda kullanılan bu kelime, bu manasıyla Arabistan'ın meşhur panayırları olan Ukâz, Mecenne v.b. panayırlar münasebetiyle kullanılmıştır. Ayrıca Hac zamanı da Arabistan'ın önemli panayırlarından biri olarak telakki edildiği için "Mevâsim" tabiri çoğunlukla Hac ile beraber kullanılmıştır. (Bkz. A.J. Wensinck-C.E. Boswort, "Mawsim", El(2), c. VI, s. 903).
61 Joseph Somogyi, "The Part of Islam in Oriental Trade", IC, c. 30, (1956), ss. 180-181.

Deniz ticâreti açısından ise Mekke'deki hayatın, hicretten önceki dönemde pek aktif olmadığını görmekteyiz. Ancak bazen yabancı gemiler Şuaybe körfezinde demirliyorlardı. Nitekim Kâbe'nin tamiri için gerekli olan ağaç, Şuaybe'de kaza geçiren bir geminin kalıntısından sağlanmıştı.[62] Ayrıca Habeşistan'a hicret eden müslümanlar da, buraya iki geminin geldiğini haber aldıkları için Şuaybe'ye gitmişlerdi. Bunun yanında nadiren, Mekkeliler tarafından o dönemde pek fazla kullanılmayan Cidde kıyılarından bazıları denize açılmıştır. Nitekim Cidde, Halife Hz. Osman'ın devrinden itibaren Mekke'nin limanı konumunu kazanmıştır. Gerçek anlamıyla denizcilik ise, Halife Muaviye döneminde başlamıştır. Zira Hz. Peygamber'in hicretten sonra Mekke'nin Suriye ile bağlantısını kestiği dönemde dahi Mekkeliler Necid üzerinden kara yolunu kullanmaya devam etmişlerdir.[63]

Buraya kadar Hz. Peygamber döneminde Mekke'yi, ticâret hayat açısından incelemeye çalıştık. Bundan sonra Dört Halife döneminden başlayıp Abbasilerin belli bir kısmını içine alan devrede Mekke'deki ticâri hayatı inceleyeceğiz.

b. Dört Halife Döneminde Mekke'de Ticâri Hayat:

Hz. Peygamber'in vefatından sonra yerine ilk halifenin seçilmesiyle başlayan Râşid Halifeler döneminin, her ne kadar bu dönemden bize pek fazla bilgi intikal etmemişse de,[64] Mekke'deki ticâri hayat açısından yeni bir devrin başlangıcı olduğu söylenebilir.

62 Bkz. el-Ezrakî, A.g.e., s. 156.
63 Lammens, A.g.m., ss. 440-441 Gerek İslâm öncesi ve gerekse de İslâmi dönemde Arap denizciliği için daha geniş bilgi için şu çalışmadan istifade edebilir, G.F. Hourani, Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times, Princeton University Press, Princeton, 1951.
64 Watt, "Makka", s. 147.

Özellikle Hz. Ebûbekr'in hilâfete gelmesinden hemen sonra ortaya çıkan irtidad hareketleri ve bunlara karşı yapılan savaşlar,[65] tabii olarak Mekke'nin ekonomik yapısı üzerinde de etkili olmuştur. Hicretten sonra başlayan Medine'ye göç hareketi, ilk üç Halife döneminde de devam etmiştir. Medine'ye gelenlerin bazılarının, idari yapının bir gereği olarak oluşturulan yeni vilâyetlere vâli tayin edilmeleri ve gazvelerde aktif şekilde rol almaları, zamanla ticâretle ilgilerini kaybetmelerine de yol açmıştır.[66] Bütün Arabistan'da tüccâr insanlar olarak tanınan Kureyş'in bu şekilde eski özelliklerini kaybetmelerinin, geniş anlamda gerek Mekke ve gerekse de müslümanların ekonomik hayatı üzerinde olumsuz sonuçlara yol açtığını söyleyebiliriz.

Bu dönemde, Ukâz panayırı ve Hac aylarında kurulan panayırlar dışında diğerlerinin kurulmamasına bağlı olarak Mekke'de, sadece Hac mevsiminde ticâri sahada daha fazla aktif faaliyetler müşahede edilmektedir.

Deniz ticâreti ile ilgili olarak Cidde'nin, İslâm öncesi dönemde Mekke'nin limanı olan Şuaybe'nin yerini alması Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir. M.VII. yüzyıl ortalarına doğru İranlı tüccâr tarafından kurulan Cidde,[67] Halife Hz. Osman tarafından Mekke'ye, diğer devletlerle ticâri bağlantılar kurmak üzere liman olarak seçilmiştir.[69] Cidde'nin, Mekke'nin dış dünya ile ilişkilerini sağlamakta en büyük rolü oynadığını[69] söyleyebiliriz.

65 Ridde savaşları konusunda detaylı bilgi için bkz. Elias Shoufani, Al-Riddah and the Muslim Conquest of Arabia, University of Toronto Press, Toronto, 1973.

66 Lammens, A.g.m., ss. 441.

67 W. Heyd, Yakın -Doğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1975, s. 41.

68 et-Taberî, A.g.e., c. II, s. 69; Lammens, A.g.m., s. 441. Nitekim Habeş ve Afrika limanları ile bağlantı bu liman vasıtasıyla sağlanıyordu. (Bkz. eş-şerif A.g.e., ss. 226-227).

69. Nitekim M.X ve XI. yüzyıllarda aktif olan Rahdânilerin buraya geldiğini görüyoruz. Rahdâniler hakkında bkz.

Kızıldeniz kenarında bir liman olan Cidde,[70] Hz. Osman'ın, burayı Mekke'nin limanı haline getirmesinden sonra daha fazla önem kazanmış ve zamanla Kızıldeniz'in en hareketli limanı haline gelmiştir.[71]

Bu liman, Mekke'deki ticâri hayat açısından iki yönden önem taşımaktaydı. Öncelikle Mısır'dan ithal edilen yiyecek maddeleri Cidde yoluyla Mekke'ye getiriliyordu. İkinci olarak da, deniz yoluyla ve özellikle Ayzâb limanından yola çıkan Afrikalı hacılar önce Cidde'ye gelirler, buradan Mekke'ye ulaşırlardı. Ayrıca Mısır, Hindistan, Çin ve Doğu Afrika'dan gelen gemilerin ve deniz ticâretinin buluşma yeri olarak da büyük önem taşıyordu.[72]

Özetle, bu dönemde Mekke'deki ticâri hayatla ilgili olarak meydana gelen en önemli gelişme, Mekke'nin diğer ülkelerle deniz yoluyla ilişkilerini sağlayacak olan Cidde'nin liman olarak kullanılmaya başlanmasıdır. Zira bu şekilde, deniz aşırı ülkelerle Mekke'nin ticâri bağlantısının kurulması mümkün hale gelmiştir.

Moshe Gil, "The Râhdânite Merchants", JESHO, c. 16, n. 3, (1974), ss. 299-328. Cidde'nin dışında kaynaklarda ikinci bir liman, Sirrin'den bahsedilmektedir. Özellikle Abbasiler döneminde aktif olan bu liman, Cidde'nin aksine Mekke'nin dahili ticâretinde etkili rol oynamıştır. Geniş bilgi için bkz. Ahmed Ömer ez-Zeylaî, Mekke ve Alâkatuhe'l-Hâriciyye, Riyad, 1981, ss. 184-186.

70 Coğrafya kitaplarında burası Mekke'nin limanı olarak tavsif edilmektedir. Bkz. İbn havkal, A.g.e., c. I, ss. 31-32; el-Istahrî, A.g.e., s. 19.

71 Hourani, A.g.e., s. 60. Hatta el-Istahrî, Cidde'yi, Hicaz bölgesinde Mekke'den sonra en hareketli ticâret şehri olarak tavsif etmiştir. (el-Istahrî, A.g.e., s. 19)

72 R. Hartmann, "Cidde", İslam Ansiklopedisi, M.E. Basımevi, İstanbul, 1945, c. III, ss 159-160. Ayrıca Kulzum'dan deniz yoluyla Hindistan ve Çin'e kadar gidiliyordu. (Hourani, A.g.e., ss. 78-80).

c. Emeviler Döneminde Mekke'de Ticâri Hayat:

Hz. Ali'nin halifeliği döneminde vuku bulan Cemel ve Sıffîn gibi savaşlara, Mekkelilerin karşı taraf olarak katıldıklarını biliyoruz. Bütün bu karışıklıklar neticesinde Hz. Ali'nin, Medine'yi terkederek Kûfe'yi merkez olarak seçmesinden sonra Muâviye'nin hilâfete gelişine kadar Mekke'nin ticâri münasebetlerde, önceki halifeler devrindeki faaliyetlerini sürdürdüğü ifade edilebilir.

Emeviler döneminin başlamasıyla ve özellikle de Muâviye'nin Mekke'ye karşı ilgi göstermesiyle Mekke'deki hayatın, gerek mimari ve gerekse de tarım açısından canlandığı görülmektedir. Muâviye'den sonra hilâfete gelen Mervânîler döneminde Mekke, şairlerin ve müzisyenlerin toplandıkları bir yer haline gelmiştir. Önceleri burayı terkedip gidenler tekrar geri dönmeye başlamışlardır.[73]

Muâviye'nin vefâtından sonra Mekke, Abdullah İbnü'z-Zübeyr'in ayaklanması ve burayı kendisine merkez seçmesinden sonra tekrar siyasi bir önem kazanmıştır. Bir süre Arabistan'ın ve Irak'ın çoğunluğunu kontrol eden İbnü'z-Zübeyr'in, Haccâc tarafından yenilgiye uğratılmasıyla bu dönemin sona ermesinden sonra Mekke, H.130/M.747 tarihinde, kısa bir süre Yemenli bir Hâricî olan Ebû Hamza[74] tarafından işgal edilmiştir. Fakat, Halife II. Mervân tarafından gönderilen bir ordu ile ortadan kaldırılmıştır. İşte bu dönemlerin sona ermesinden sonra Mek-

73 Lammens, A.g.m., s. 441.

74 el-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî ismiyle bilinen Ebû Hamza, bir Şii idi ve bir kaç defa Mekke'yi işgal etmeye teşebbüs etmiştir. Şia fikirleri yanında onu yalancı peygamber olarak değerlendirenler de bulunmaktadır. (Geniş bilgi için bkz. G. Levi Della Vida, "al-Mukhtâr", The First Encylopaedia of Islam 1913-1336, E.J. Brill, Leiden, 1987, c. VI, ss. 715-717).

ke, devrin siyâsi olaylarına katılmak istemeyen insanların gelip yerleştikleri bir yer haline dönüşmüştür.[75]

Kısacası, bu tür hadiselerin devam ettiği Mekke'deki hayatın özellikle, daha önce de işaret edildiği gibi, Hac mevsiminde ticâri açıdan canlandığı, bunun dışında diğer yerlerde olduğu gibi burada da ticâri faaliyetlerin devam ettiği söylenebilir.

d. Abbasiler Döneminde Mekke'de Ticâri Hayat:

Emevilerden sonra Arap olmayan mevâli sınıfın da büyük katkılarıyla hilâfete geçen Abbâsiler döneminde, özellikle Bağdad'ın kuruluşu ve zamanla hem siyâsi ve hem de ticâri bir merkez olarak gelişmesine paralel olarak Mekke'deki ticâri hayatın önceki dönemlerdeki canlılığından oldukça uzaklaştığı görülmektedir.

"Harameyn" olarak Mekke ve Medine, Abbasi prensleri tarafından idare edilmiştir. Hatta bazen Mekke ile Tâif tek bir vali idaresinde yönetilmiştir.[76] İdari yapı açısından Mekke'nin bu şekilde yönetilmesi, ayrıca buranın siyâsi açıdan da öneminin azalmasına bir işaret olarak kabul edilebilir.

Ticâri hayat açısından ise, Abbasilere karşı tavır takınan ve Hz. Ali taraftarı olduklarını iddia eden bir grubun Hac kervanlarına saldırmalarının, güvenliği tehdit etmeleri yanında, ayrıca Halifeler döneminden itibaren Hac zamanlarında canlılık kazanan Mekke üzerinde olumsuz etkiler bırakmış olmaları muhakkak gözükmektedir. Nitekim Halife Me'mun döneminde giderek siyasi güçlerini artıran aynı

75 Watt, "Makka", s. 147.
76 A.J. Wensinck-C.E. Bosworth, "Makka", El(2), c. VI, s. 147.

grup, Mekke, Medine ve Yemen'i kontrolleri altına aldıkları gibi Kâbe'nin hazinelerini de yağmalamışlardır.

Abbasilerin çöküşü ile Mekke'de tam bir kargaşa ve anarşinin başladığı müşâhede edilmektedir. Gıda maddelerini çoğunlukla dışarıdan sağlayan Mekke'de, ticâret kervanlarının daha seyrek gelişi sonucunda yiyecek sıkıntısının çok sık çekilmesi, buna yol açan etkenlerden birisi olsa gerektir. Zira yukarıda sözü geçen grup, gerek Hac ve gerekse de diğer ticâri kervanlara saldırmaya devam etmekteydiler.[77]

Ayrıca Karmatîlerin[78] ortaya çıkışı, sadece Mekke'deki ticâri hayatı değil, diğer alanları da olumsuz yönde etkilemiştir. H.304/M.916 tarihinden itibaren Hac kervanlarının yollarını kesen Karmatîler, ayrıca H.318/M.930'da Mekke'yi işgal ederek binlerce insanı öldürdükleri gibi Hacer-i Esved'i de kaçırmışlardır. H.339/M.950 tarihinde tekrar geri getirmelerinden sonra Mekke'nin, Karmatîlerin etkisinden kurtulmasıyla yeni bir dönem olan Şeriflik devri başlamıştır.[79]

Karmatîlerin hakim olduğu yıllarda Mekke'nin ticâri hayat açısından haylı sıkıntılı bir dönem yaşadığını söylemek mümkündür. Hatta Hac kervanlarına saldırmaları, Hac mevsimlerinde şahid olunan canlanmayı da menfi yönde etkilemiş olmalıdır.

Karmatîlerin meydana getirdiği bu menfi durumun olmadığı dönemde Mekke'deki ticâri hayatın Hac ve Umre mevsimindeki canlılığı üzerinde dur-

77 Wensinck-Bosworth, A.g.m., ss. 147-148.
78 Hamdan Karmat'ın kurucusu olduğu ve İsmâilîlerin bir kolunun takipçileri olan Karmatiler, liderleri Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin idaresinde özellikle Güney Irak'ta bir takım isyanlar başlatmışlar, Basra ve Kûfe'yi yağmaladıkları gibi Hac kervanlarına da saldırmışlarıdır. Karmatîler hakkında daha geniş bilgi için bkz. W. Madelung, "Karmatî", EI(2), c. IV, ss. 660-665; B. Lewis, The Origins of Isma'ilism, Cambridge University Press, Cambridge, 1940.
79 Wensinck-Bosworth, A.g.m., s. 148.

mak istiyoruz. Recep ayının başlangıcı ile Hac mevsiminde Mekke, gerek Hac ve gerekse de ticâret maksadıyla gelen onbinlerce insan tarafından ziyaret edilmekteydi. Harem etrafında düzenlenen Mekke pazarında yiyecek maddelerinden köleye kadar her türlü malın alış-verişi yapılırdı.

Yerleşik olarak tanzim edilmiş çarşılar yanında, "Sûku'l-Attârîn" (güzel kokuların satıldığı çarşı) ve özellikle Teşrik günlerinde düzenlenen Mina panayırında, en değerli mücevherler ile daha az değerde olan her türlü ticâret malının satışı yapılmaktaydı.[80]

Özetle, bu dönemde Bağdad'ın kurulmasından ve yeni bir siyasi ve ticâri merkez olarak gelişmeye başlamasından sonra Mekke'de özellikle Hac mevsimi zamanlarında ticâri faaliyetler artmıştır.

Buraya kadar, câhiliye döneminden başlayıp Abbasiler dönemine kadar ticâri hayatı ele almaya çalıştık. Çalışmamızın bundan sonraki iki başlığı altında Mekke'deki ticâri hayat içinde, ticâreti yapılan mallar ile ticâri ilişkilerin gerçekleştirildiği yerler üzerinde durulacaktır.

C. TİCÂRETİ YAPILAN MALLAR

Öncelikle Mekkeli tüccârın ticâretini yaptıkları bazı ürünleri ve mamülleri kısa başlıklar altında inceleyeceğiz.

1. Gümüş ve Altın:

Mekkelilerin bu iki değerli malın ticâreti ile ilgilendiklerini görmekteyiz. Bu konudaki rivâyetlere göre, Safvan b. Ümeyye'ye ait olan bir kervan, Şam'dan gelirken Karada'da Medineli müslümanlar tara-

80 Bkz. ez-Zeylâi, A.g.e., ss. 164-165.

fından ele geçirildiğinde kervanın altın ve gümüş getirmekte olduğu görülmüştü.[81] Ayrıca, gümüş ticâretiyle meşhur olan Ebû Süfyan'a ait olup Şam'a giden ve gümüş de taşıyan bir ticâret kervanı, Medineli müslümanlar tarafından ele geçirildiğinde ele geçen ganimet 100.000 dirhem dolaylarındaydı.[82]

Genellikle Necid ve Yemen'de çıkarılan gümüş, Necid ve Yemen'e ticâret maksadıyla giden Kureyşli tüccâr tarafından ithal ediliyordu.[83] Aynı şekilde Kuzey Arabistan'da varlığından bahsedilen altın ocaklarından[84] çıkarılan altın, Kureyşli tüccâr tarafından ithal edilmekteydi.

Gümüş ve altının Mekke'nin ekonomisi ve ticâri hayatı üzerindeki etkisine gelince, kısaca söylemek gerekirse, değerli madenler olmaları nedeniyle her iki ticâret maddesi sayesinde Kureyş tüccârı, daha fazla gelir elde etmiştir.

2. Güzel Koku:

Mekkeli tâcirler, bunun ticâretini yapmıştır. Arabistan parfümünün üretim merkezi olan Aden, gerek İslâm öncesi ve gerekse de İslâmi dönemde çok meşhurdu. Hatta Hindistan'dan gelen tüccâr, ham madde olarak getirdikleri kokuları Aden'de işlenip kullanılır hale getirildikten sonra tekrar ülkelerine götürmekteydiler.[85]

Ayrıca Yemen'de üretilen kokular da hayli meşhurdu. Kureyşli tüccâr Yemen kokularının getirilip Arabistan'da dağıtılmasında büyük bir paya sahiptiler. Hatta Hz. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdull-

81 et-Taberî, A.g.e., c. I, s. 374.
82 Cevad, A.g.e., c. VII, s. 308.
83 Crone, A.g.e., s. 89.
84 İbn Vâzılı el-Yakûbî, Kitâbu'l-Büldân, 2. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 316.
85 el-Merzûkî, A.g.e., c. II, s. 164.

muttalip, Hac mevsiminde, Yemen'den ithal edilen kokuların satışını yapmaktaydı.[86]

Hind'den getirilen ve "Zerûr" ismiyle bilinen toz şeklinde ve elbiselere serpilerek kullanılan koku da Mekke'de bilinmekteydi.[87]

3. Deri ve Giyim Eşyası:

Kureyşli tâcirlerin dışarıya satmak üzere götürdüğü en önemli üründen birisi deridir. Zira deri, gerek Arabistan'da ve gerekse de komşu memleketlerde giyecek olarak kullanıldığı gibi ayrıca bal, yağ ve hurma gibi yiyeceklerin saklanması ve depolanması için de kullanılıyordu.[88] İşte bu önemi dolayısıyla Hâşim, Bizans Kayser'inden Kureyş adına ticâret için emân (îlâf) elde ettiğinde Mekkeli tüccârın, hem ucuz ve hem de kaliteli mal sağlayabileceklerini belirterek, Şam'da deri mamülleri ve giyim eşyası satmaları hususunda izin almıştı.[89] Hatta Hz. Peygamber, Hz. Ömer ve Ebû Süfyan'ın deri ticâreti ile meşgul oldukları rivâyet edilmektedir.[90] Bizans'a ayrıca işlenmemiş deri, yazı malzemesi yapılmak üzere satılmaktaydı.[91]

Mekkeli tüccâr, Arabistan'da deri üretimiyle meşhur olan Yemen'den ve ayrıca Tâif'den sağladıkları deriyi, Şam ve Irak'a götürürlerdi. Bunlardan bir kısmı altınla süslenmiş olarak satışa sunulmaktaydı ki, bu tür deri çok pahalı ve kıymetliydi.[92]

Mekke'nin deri ticâreti, Câhiliye döneminde meşhur olduğu gibi, İslâmi dönemde de, büyük ilgi gör-

86 Bkz. Crone, A.g.e., s. 96.
87 Cevad, A.g.e., c. VII, s. 308.
88 ez-Zeylaî, A.g.e., s. 189.
89 İbn Habîb, A.g.e., s. 32.
90 Ahmed b. Ömer İbn Rüste, el-A'laku'n-Nefîse, Yay, M.J. de Goeje, Leiden, 1891, s. 215; İbn Kuteybe, A.g.e., s. 250.
91 Serjeant, A.g.m., s. 474.
92 Cevad, A.g.e., c. VII, s. 293.

müştür. Mekkeliler bunu dışarıya götürdükleri gibi, dışarıdan gelen tüccâr da tabaklanmış olan deriye karşı büyük bir alaka göstermişlerdir.[93]

Bu ürünün Mekke ticâretindeki önemine bir işaret olarak, Habeşistan'a hicret eden müslümanları teslim etmesi için Necâşi'ye giden Mekkelilerden Abdullah b. Ebî Rebîa ile Amr b. Ebî'l-Âs b. Vâil'in, Necâşi'ye, hediye olarak deri götürmelerini[94] verebiliriz. Böyle bir maksatla hediye olarak derinin götürülmesi, her ne kadar Necâşi bu teklifi kabul etmemişse de, bu ürünün, Mekke dışında da önem taşıdığı konusunda bize bir ipucu vermektedir.

Yukarıda işaret edildiği gibi, giyim eşyası da ticâret mamülleri arasındaydı. Genellikle "Hicâzî" olarak bilinen ve yünden yapılan elbiseler, Kureyşli tâcirler tarafından da Şam yolu üzerindeki Hicaz kabilelerinden toplanıp başka yerlere götürülmekteydi.[95]

Giyim eşyaları konusunda son olarak ipek ticâretinin de Mekkeliler tarafından yapıldığına işaret etmek gerekiyor. Zira Mekkeli tüccâr Bizans'a ipek götürmekteydiler.[96]

4. Gıda Maddeleri:

Mekkeli tüccârdan Osman ibn Huveyris ile Abdurrahman ibn Avf, Şam'a yağ ve peynir yüklü kervanlar sevketmişlerdir. Aynı şekilde Abdullah ibn Cüd'ân da ikibin kadar deveyi Mekke'nin gıda ihtiyacını sağlamak amacıyla yağ, bal ve buğday almak üzere Şam'a göndermiştir.[97]

93 ez-Zeylaî, A.g.e., s. 190.
94 Cevad, A.g.e., c. VII, s. 307.
95 Crone, A.g.e., s. 101.
96 Philip K. Hitti, Capital Cities of Arab Islam, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1973, s. 7; F.M. Donner, "Mecca's Food Supplies and Muhammad's Boycott", JESHO, c. 20, (1977), s. 250.
97 Crone, A.g.e., s. 104.

Genellikle Tâif'den sağlanan üzüm de Mekkeliler tarafından diğer yerlere götürülmekteydi. Hatta üzümden elde edilen şarap da, aynı şekilde dışarıya satılıyordu.[98]

5. Köle ve Put:

Köleliğin sürdüğü Mekke'de köle ticâretinin ve Mekke'nin fethinde Kâbe'nin putlardan temizlenmesine kadar da put ticâretinin yapıldığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Abdullah b. Cüd'ân köle ticâreti yapıyordu[99]. Köleler genellikle Habeşistan'dan getirilmekteydi. Bu arada Mekke'nin değil de Yemen'in köle ticâretinde merkez olduğunu belirtmek gerekiyor. Meselâ, Bilâl Habeşî de Mekke'ye Yemen pazarından getirilmişti.[100]

Çok fazla olmamakla beraber Mekkelilerin put ticâreti yaptıkları hususunda rivâyetler vardır.[101] Ayrıca civardaki bazı Bedevi Araplar da Mekkelilerden put satın alıyorlardı.[102]

Sonuç olarak, Mekke'de altın, gümüş, ipek ve güzel koku gibi değerli madde ve ürünlerin ticâreti yapıldığı gibi, günlük hayat için daha fazla gerekli olan yiyecek ve giyecek maddelerinin de alım ve satımı yapılmıştır.

D. TİCÂRET YAPILAN YERLER

Mekke, kara yolu ticâreti açısından bir çok yerden gelen ticâret yollarının bir kavşak noktası olma özelliğini taşıması dolayısıyla, farklı memleketlerle ticâri bağlantılar kurmuştu. Bu nedenle burada

98 İbn Kuteybe, A.g.e., s. 249.
99. İbn Kuteybe, A.g.e., s. 250; İbn Rüste, A.g.e., s. 215.
100. İbn Sa'd, A.g.e., c. III, s. 232.
101 Bkz. el-Vâkıdî, A.g.e., c. II, s. 870.
102 Crone, A.g.e., s. 107.

Mekke'nin ticâri ilişkileri olan bazı memleketler üzerinde duracağız.

1. Mekke ve Şam (Suriye):

Çalışmamızın Îlâf ile ilgili kısmında da temas edildiği gibi, Mekkeliler Şam'a ticâret için gidiyorlardı. Ayrıca "Rıhletü'ş-Şitâi ve's-Sayf" olarak vasıflandırılan bu seferlerden yaz seferi Şam'a, kış seferi de Yemen ve diğer yerlere yapılmaktaydı.

Kureyş kabilesine mensup Ebû Süfyân, Safvân b. Ümeyye, Said b. el-Âs, Ebû Tâlib ve daha nicelerinin Şam ile şahsi ticâri bağlantıları bulunmaktaydı.[103] Hatta Hz. Peygamber'in de buraya ticâret için gittiği daha önce ifade edilmişti. Bu ilişki İslâmi dönemde de devam etmiştir. Zira Hz. Peygamber, Mirac sırasında Şam'dan Mekke'ye gelen ticâret kervanını görmüş ve Mekkelilerin Mirac hadisesi dolayısıyla sordukları sorulardan birisine karşılık bu kervanın gelişini haber vermişti.[104]

Mekke- Şam arasındaki ilişkilere başka bir örnek olmak üzere, H.160/M.776 tarihinde Halife Mehdî'nin, Mescîd-i Harâm'ın genişletilmesinde kullanılmak üzere Şam'dan mermer direkler getirmesini zikretmek istiyoruz. Bu direkler gemilerle Mekke'nin limanı olan Cidde'ye ve buradan da kara yolundan kervanlarla Mekke'ye ulaştırılmıştır.[105]

Mekkelilerin Şam ile ticâretlerindeki yol güzergâhına gelince; kervanların Busra ve Gazze'ye uğradıklarını görüyoruz. Nitekim bir defasında Hâşim Gazze üzerinden, Hz. Peygamber de Busra üzerinden Hz. Hatice'nin kervanının başında Şam'a git-

103 Crone, A.g.e., ss. 115-116.
104 İbn Hişâm, A.g.e., c. I-II, ss. 402-403; İbn Kesîr, A.g.e., c. III, s. 110.
105 el-Ezrakî, A.g.e., s. 362.

mişti. Gazze'ye gerek Akdeniz'den ve gerekse de Akdeniz ülkelerinden mallar gelir, Mekkeli tüccâr bunları satın aldıkları gibi bir tarafdan da Arabistan'dan getirdikleri malları burada satardı.[106]

Bunlardan başka Şam bölgesinde Mekkelilerin Filistin, Ürdün ve günümüz Lübnan topraklarında olan Sur şehrine kadar gittiklerini de belirtmek gerekiyor.[107]

2. Mekke ve Mısır:

Mekkeli tüccârın Mısır ile ticâri ilişkileri vardı. Bunlardan Amr b. el-Âs, Mısır'a deri ve kokular götürüp sattığı gibi, Safvân b. Ümeyye de ticâretinin çoğunluğunu Mısır ile yapmaktaydı.[108] Kister tarafından işaret edilen Câhız'ın bir rivâyetine göre[109] de Kureyşli tüccâr, Mukavkıs'ın ülkesi Mısır'a gitmiştir. Makdisî'nin, Arap Yarımadası'nın ticâretinden bahsederken Mekke'nin limanı olan Cidde'yi "Mısır'ın hazinesi" olarak tavsif etmesi,[110] Mekke ile Mısır arasındaki karşılıklı ticârete işaret etmektedir.[111]

Mekke ile Mısır arasındaki ilişkilerde en önemli rolü oynayan şehirlere örnek olarak Farama ve Kulzüm zikredilebilir. Farklı memleketlerden İskenderiye ve Farama'ya gelen mallar, buradan Kulzüm üzerinden Cidde'ye getirelerek Mekke ve Hicaz'ın diğer şehirlerine dağıtılırdı.[112] Bunun yanında Mısır'ın hububatı da Kulzüm'den Cidde'ye ve buradan da

106 Cevad, A.g.e., c. VII, s. 292.
107 Crone, A.g.e., ss. 118-119.
108 Crone, A.g.e., s. 119.
109 Bkz. Kister, "Mecca and Tamim", s. 137.
110 Makdisî, A.g.e., s. 97.
111 Hz. Ebûbekr, Ömer ve Osman dönemlerinde Kâbe örtüsünün Mısır'da dokutuluşunu, bu ilişkiye başka bir örnek olarak verebiliriz. (Bkz. el-Ezrakî, A.g.e., s. 236).
112 İbn Hurdazbih, Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, 2. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 153.

Mekke ve Mediney'ye getirilmekteydi.[113] H.4/M.10. asrın başlarından itibaren de Fustat, İhşidîlerin merkezi olarak Mekke üzerinde siyâsi bir güç sağladığı gibi, bu durum ticâri ilişkilerde de etkili olmuş, Kulzüm yerine buradan yiyecek maddeleri Mekke'ye gönderilmeye başlanmıştır.[114]

3. Mekke ve Yemen:

Şam'a ilaveten Yemen, Mekke'nin en fazla ilişkisi olan yer olma özelliğini taşımaktadır. Kureyş sûresinde de belirtildiği üzere kış seferleri Yemen'e yapılmaktaydı. Kureyş'den, Yemen ile şahsi bağlantıları olanlar da bulunmaktaydı. Bunlar arasında Abdulmuttalib, Abbâs b. Abdulmuttalib, İbn Abbâs, Velid b. Muğire ve Hişâm b. Muğire zikredebilir.[115]

Mekke-Yemen güzergâhı konusunda geniş bilgi bulunmamakla beraber, Yemen'e, San'a ve Necran üzerinden gidildiğini söylebiliriz.[115] Yemen ile ticâret yapanlardan birisi olan Abdülmuttalib'e, San'alı bir tâcirin borçlu olması,[117] aradaki karşılıklı ticârete diğer bir örnek olarak verilebilir.

Aynı şekilde Yemen'den de ticâret kervanları Mekke'ye gelmekteydi. Kızıldeniz kenarından Yemen, Habeş ve Hind mallarıyla dolu olarak gelen

113 Hourani, A.g.e., s. 82.
114 ez-Zeylaî, A.g.e., ss. 178-179.
115 Crone, A.g.e., ss. 120-121 Bunların yanında Hz. Peygamber'in de başka bir seferde, Hz. Hatice'nin adına Yemen'in Cüreş şehrine gittiği belirtilmektedir. (Bkz. Hamidullah, A.g.e., c. I, ss. 52-53). Arıca Ebû Rebîa da muhtelif zamanlarda Yemen'e ticâret için giderdi ve bu ticaretten çok zengin olmuştur. (el-Ezrakî, A.g.e., s. 234). yine Hz. Ali'nin, Vedâ Haccı'nda, Yemenden kurbanlık getirmesi de (A.g.e., s. 63), aradaki ilişkinin bir başka örneği olarak zikredilebilir.
116 Geniş bilgi için bkz. Crone, A.g.e., ss. 122-124.
117 M.J. Kister, "Some Reports Concerning Mecca From Jahiliyya to Islam", JESHO, c. 7, (1972), s. 75.

kervanlar dönüşde de Şam, Irak ve Hicaz bölgesinin ürünlerini yüklenmiş olarak geri dönmekteydiler.[118] Yemenlilerin, Etyopyalılar veya Somali sakinleri arasındaki ilişkileri neticesinde, adı geçen yerlerden hareket eden gemilerin Mekke'nin liman şehri olan Cidde'ye kadar vardıklarını[119] da belirtmek istiyoruz.

4. Mekke ve Habeşistan:

Kister'in, Nihâyetü'l-Ereb'den naklettiği rivâyete göre Habeşistan, Mekkelilerin ticâret yaptıkları en iyi yer olma özelliğini taşımaktaydı.[120] Diğer bir rivâyette, Yemen yoluyla Habeşistan'dan gelen Kureyşli tüccârdan haber verilmektedir. Başka bir yerde de Umâre b. Velid'in, Amr b. el-Âs ile beraber deniz yoluyla Habeşistan'a gittiği belirtilmiştir.[121]

Bu rivâyetlere işaret eden ve sıhhatli bulmayan Crone, Mekke ile Habeşistan arasındaki ilişkiler hakkında muhtemel olabilecek şu açıklamaları yapmıştır: Habeşli tüccâr Mekke'ye geliyordu veya Mekkeliler Habeşistan'dan birisinin idaresinde olan Yemenle ticâret yapmaktaydılar veya Kureyşliler, Mekkeli olarak değil ancak Yemen'de ikamet eden insanlar olarak Habeşistan'a ticâret için gidiyorlardı.[122]

Fakat burada bizim için önemli olan, hangi şekilde olursa olsun Mekke ile Habeşistan arasında ticâri ilişkinin bulunmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber'in

118 ez-Zeylaî, A.g.e., s. 187.
119 İsmet Kayaoğlu, İslâm Kurumları Tarihi, 2. bsk., A.Ü. Basımevi, Ankara, 1984, s. 100.
120. Bkz. Kister, "Some Reports Concerning Mecca", s. 61.
121 Kister, A.g.m., s. 61.
122 Bkz. Crone, A.g.e., ss. 125-128.

ilk muhâcirlere Habeşistan'ı tavsiye etmesi, buraya gidip gelenlerin getirdikleri bilgiler sonucunda olmuştur.[123]

5. Mekke ve Irak:

Mekke'nin aynı şekilde Irak ile de ticâri ilişkileri olduğu müşahede edilmektedir. Mekke'de Ebû Süfyân'ın buraya kervan gönderdiği gibi , Hakem b. Ebi'l-Âs da güzel koku ürünlerinin satımı için Hîre'ye gitmiştir.[124]

Ayrıca Mekke'nin meşhur tüccârından olan Ebû Süfyân'ın da Irak ile ticâri ilişkisi vardı. Yemen ve Hicâz'ın ürünlerini götürür, Irak'tan da Hicâz ve Yemen'in ihtiyaç duyduğu malları getirirdi. Aynı şekilde Hîre'nin ileri gelenleri ve tüccârı ile de bağlantıları vardı.[125]

Yine Mekke'nin ileri gelen zenginlerinden ve tüccârından olan Abdullah b. Cüd'ân da, Hîre ile ticâret yapmaktaydı. Bunun neticesi olarak Irak'ta meşhur olan "Pelte" yapımını, beraberinde getirdiği bir aşçı sayesinde Mekke'ye tanıtmıştır.[126]

Ayrıca daha önce de işaret edildiği gibi Hâşim'in kardeşlerinden Nevfel, İran Kisrası'ndan Kureyş'in Irak topraklarında ticâret yapması için izin elde et-

123 Hourani tarafından da belirtildiği gibi Kureyş, Habeşistan ile yakın ilişkiler içindeydi ve müslümanların Habeşistan'a hicretleri bu ilişkinin bir işaretidir. (Hourani, A.g.e., s. 45). Ayrıca Mekke'de ücretli Habeşli asker de bulunmaktaydı. (A.g.e., s. 45, dn. 49). Bunların yanısıra Hamidullah, Hz. Peygamber'in deniz yolu ile Habeşistan'a gitmiş olabileceği ihtimali üzerinde de durmaktadır. (Hamidullah, A.g.e., c. I, s. 34).

124 Crone, A.g.e., s. 129. Arabistan ile Hîre arasındaki ilişkiler hakkında bkz. Kister, "Al-Hira Some notes on its relations with Arabia", Arabica, c. 15, n. 2, (1968), ss. 143-169.

125 Cevad, A.g.e., c. VII, s. 294.

126 Cevad, A.g.e., c. VII, s. 295.

mişti. Bu maksatla yol üzerindeki kabilelerden de güvenli geçiş için antlaşmalar yoluyla garanti sağlamıştı.

Sonuç olarak Mekke'nin Şam ve Yemen ile daha geniş; bunun yanında ayrıca Mısır, Habeşistan ve Irak ile de biraz daha az bir şekilde ticâri ilişkilerde bulunduğu söylenebilir.

Buraya kadar, Câhiliye döneminden başlayarak İslâm'ın ilk döneminde Mekke'deki ticâri hayat üzerinde durmaya ve ilgili bazı konuları değerlendirmeye çalıştık. Çalışmamızın bundan sonraki ikinci bölümünde ise yine aynı şekilde kuruluşundan başlayarak Bağdad'daki ticâri hayatı inceleyeceğiz.

İkinci Bölüm

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE BAĞDAD'DA TİCÂRİ HAYAT

İslâm'ın ilk döneminde ticâri hayatla birlikte, sosyal, siyâsi ve kültürel açılardan önemli bir yere sahip olan şehirlerden birisi de şüphesiz Bağdad'dır.[1] Abbasilerin hilafeti elde ederek iktidara gelmelerinden sonra, Abbasi halifelerinden Mansur'un, yeni bir hilafet merkezi arayışı Bağdad ile sonuçlanmıştır. Bağdad'ın yeni hilâfet merkezi olmasından itibaren de Abbasilerin, tarihte altın devirlerini yaşamağa başladıklarını söyleyebiliriz.

Bağdad'ın yeni hilâfet merkezi olarak inşa edilmesinden önce başka şehirlerin bu fonksiyonu taşıdıklarını bilmekteyiz. Burada bunlara kısaca işaret etmeyi faydalı görmekteyiz.

M.622 tarihinde gerçekleşen Hicretten sonra Medine, Hz. Peygamber ve ilk üç Halife'nin devlet merkezi olmuştu. Dördüncü Halife Hz. Ali'nin hilâfete geçmesinden sonra ise Kûfe, yeni merkez olarak benimsenmiştir. Emevilerin ilk halifesi olan Muaviye'nin iş başına geçmesinden sonra ise Şam, adı ge-

1 Bu önemi nedeniyle Bağdad, "Ümmü'd-Dünyâ ve Seyyidetü'l-Bilâd" (Bkz. Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, Thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut, 1990, c. I, s. 541) ve "Cennetü'l-Ard ve Medînetü's-Selâm" (A.g.e., c. I, s. 547) gibi sıfatlarla zikredilmiştir.

çen Halife tarafından yeni devlet merkezi olarak seçilmiş ve Emevilerin idaresinin H.132/M.750 tarihinde sona ermesine kadar bu özelliğini korumuştur.[2] Abbasilerin iktidara gelmesinden sonra ise yeni bir hilâfet merkezinin ortaya çıktığını biliyoruz. Bağdad'daki ticâri hayat üzerinde durmadan önce bu konuyu, yani Bağdad'ın kuruluşunu ve yeni hilâfet merkezi olarak seçilmesini ele alacağız.

A. BAĞDAD'IN KURULUŞU VE HİLÂFET MERKEZİ OLUŞU

Ebû Müslim'in Emevilere karşı başlattığı bir hareket sonucunda iktidara gelen Abbasilerin[3] ilk Halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh, Kûfe'yi ve Enbâr yakınlarında, Fırat nehri kıyısında inşa ettirdiği Hâşimiyye'yi merkez olarak kullanmıştır.[4]

Halife olduktan sonra sırasıyla Kûfe'yi ve Hâşimiyye'yi hilâfet merkezi olarak seçen Ebû Ca'fer el-

2 İslâm tarihindeki merkez şehirler konusunda geniş bilgi için bkz. Philip K. Hitti, Capital Cities of Arab Islam, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1973; Salih Ahmed el-Ali, Bağdad Medînetü's-Selâm, Matbaatu'l-Mecmai'l-Ilmi'l-Arabî, Bağdad, 1985, c. I, ss. 19-25.

3 Abbasilerin iktidara gelişleri ve Ebû Müslim'in liderliğini yaptığı ihtilalin mahiyeti konularında farklı görüşler ortala atılmıştır. Bu konu hakkında geniş ve detaylı bilgi için özellikle şu kaynaklardan faydalanılabilinir: Omar Farouk, The Abbasid Caliphate, The National Printing and Publishing Co., Baghdad, 1969; M.A. Shaban, The Abbasid Revulution, Cambridge University Press, Cambridge, 1970 ve Islamic History A New Interpretation 2 A.D. 750-1055 (A.H. 132-448), Cambridge University Press, Cambridge, 1981, ss. 1-19; J. Lassner, The Shaping of Abbasid Rule, Princeton University Press, Princeton, 1980; M. Sharon, Black Banners From the East, E.J. Brill, Leiden, 1983.

4 Hamdân Abdu'l-Mecid el-Kübeysî, Esvâku Bağdad Hattâ Bidâyeti'l-Asri'l-Büveyhî 145-334 H./762-945 A.D., Daru'l-Hurriyeti li't-Tıbâa, Bağdad, 1979, ss. 28-29; M. Streck, "Baghdad", EI(1), c. I:2, s. 565; Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. G. Le Strange, Baghdad During The Abbasid Caliphate, Oxford, 1900, ss. 1-14; Lassner, A.g.e., ss. 139-158.

Mansûr, sonunda Hâşimiyye'yi de terketmek zorunda kalmıştır. Zira burası çoğunlukla Şia taraftarlarının oturduğu Kûfe'ye yakın olup, nihayet Mansur'u kendilerine İlah yapmak isteyen Râvendiler de isyan etmişlerdi.[5] Buradan ayrılan Mansur yeni stratejik bir merkez edinmeye karar vermiştir.[6] Başka bir ifadeyle, son olarak meydana gelen Râvendi isyanından sonra yeni bir merkez şehir kurmaya mecbur kalmıştır.[7]

Bağdad'ın, Mansur tarafından seçilmesi hususunda kaynaklarda farklı bilgilere rastlamaktayız. Biz bu konunun tartışmasına girmeden önce Bağdad'ın, Halife Mansur tarafından inşa edilmesinden önceki durumu hakkında bilgi vermeyi faydalı görüyoruz.

1. Abbasiler Döneminden Önce Bağdad:

Bağdad, Hz. ömer döneminde müslüman orduları tarafından fethedilmeden önce Sâsânilerin idaresi altında bir köy olup, her sene burada İranlı tüccâr için büyük bir panayır kurulurdu.[8] Hatta buraya

5 Ebû Ca'fer Muhammed ibn Cerîr et-Taberî, Târîhu't-Taberî, 4. bsk., Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, el-Kâhire, 1979, c. VII, s. 614; Izzu'd-Dîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, Beyrut, 1965, c. V, ss. 557-558; Strange, A.g.e., s. 6; Lassner, A.g.e., ss. 158-162.

6 Abdulaziz ed-Dûrî, "Baghdad", EI(2), c. I, s. 895.

7 J. Lassner, The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages Text and Studies, Wayne State University Press, Detroit, 1970, s. 124. Başka bir ifadeyle gerek askeri ve gerekse de idari yönden güvenli, halifeliğin bütün kısımları ile kolaylıkla bağlantı kurmayı sağlayacak bir merkeze ihtiyaç duymuştur. (Saleh Ahmad el-Ali, "The Foundation of Baghdad", The Islamic City A Colloqium, Yay. A.H.Hourani-S.M. Stern, University of Pennsylvania Press, Oxford, 1970, s. 92).

8 el-Hatib el-Bağdâdî, Târîhu Bağdad, Matbaatu's-Saâde, el-Kâhire, 1931, c. I, s. 25; el-Hamevî, A.g.e., c. I, s. 542. el-Ahbâru't-Tıvâl'da nakledildiğine göre bu panayır her ay kurulurdu. (Bkz. Ebû Hanîfe Ahmed ibn Dâvûd ed-Dîneverî, el-Ahbâru't-Tıvâl, Thk. Abdü'l-Mün'ım Amir-Cemâlüddin eş-Şeyyâl, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad, 1959, ss. 116, 383).

Çinli tüccârın da geldikleri ve çok kâr ettikleri rivâyet edilmektedir. Çin kralının ismi de "Bağ"dı. Tüccâr, ülkelerine döndüklerinde "Bağdad" yani "elde ettiğimiz bu büyük kazanç kralın hediyesidir" derlerdi. Çünkü "dad" verdi anlamına gelmektedir. Buna göre de Bağdad, "kral bize verdi" demektir.[9]

H.II./M.VIII. asırdan itibaren Bağdad'ın ismi müslümanlar arasında da meşhur olmaya başlamıştır. İslâmi fetihler sırasında İslâm orduları kumandanı Hâlid b. Velid'in, Müsennâ b. Hârise kumandasında H.13/M.634 senesinde gönderdiği birlik tarafından fethedilmiştir.[10]

Bu rivâyetlere göre, Bağdad'ın, küçük bir köy bile olsa, o dönemde dahi ticâret açısından önemli faaliyetlere sahne olduğunu ve bu sebeple de büyük bir ilgi çektiğini söyleyebiliriz. Nitekim ileride temas edeceğimiz gibi, burasının bu özelliği, Halife Mansur'un Bağdad'ı yeni devlet merkezi olarak seçmesinde de önemli rol oynayacaktır.

Bağdad'ın, müslüman orduları tarafından ele geçirilmesinden sonra da önceki canlılığını devam ettirdiğini görüyoruz. Dört Halife döneminin sona ermesinden ve Emevilerin iş başına gelmesinden sonra Bağdad, daha ziyade askeri bir karargah olarak

9 İbnü'l-Fakîh el-Hemedâni, Bağdad Medinetü's-Selâm, Yay. Salih Ahmed el-Ali, Dâru't-Talîati li't-Tibâati ve'n-Neşr, Paris, Trs., s. 27; el-Hamevî, A.g.e., c. I, s. 541; c. V, s. 94. Bağdad'ın isminin anlamı konusunda daha geniş bilgi için bkz. el-Kübeysî, A.g.e., ss. 44-46.

10 el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, ss. 25-27. İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî'nin naklettiğine göre Hîre'den gelen birisi Müsennâ'ya Bağdad'dan, burada her sene kurulan panayırdan bahsedip, bu panayıra çok insanın katıldığı ve yine çok miktarda para ve ticâret eşyasının toplandığını; bu sebeple fethedilirse hem ganimet elde edeceklarini ve hem de düşmanlarına karşı kuvvet sağlayacaklarını söylemesi üzerine Müsennâ, Bağdad'a, panayır kurulduğu zaman girip fethetmiştir. (İbnü'l-Fakîh, A.g.e., s. 29. Arıca bkz. el-Hamevî, A.g.e., c. I, ss. 542-543).

kullanılmaya başlanmıştır. Emevi halifeleri, Bağdad'ın mevkiini merkez olarak kullanmamakla beraber, karşıt kuvvetlere ve hareketlere karşı burada belirli bir kuvveti sürekli bırakmışlar ve böylece de Emeviler aleyhinde gelişen hadiseleri kontrol etmeyi planlamışlardır.[11]

Buraya kadar Bağdad'ın, Halife Mansur tarafından inşa edilmesine kadar geçen dönemdeki durumu hakkında bilgi vermeye çalıştık. Bundan sonra ise Bağdad'ın kuruluşunu ele almaya çalışacağız.

2. Bağdad'ın Yerinin seçilmesi:

Yukarıda da belirtildiği gibi Halife Mansur'un Haşimiyye'yi terkederek yeni bir hilâfet merkezi inşa etme düşüncesi, Bağdad'ın kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Halife Mansur, yeni kuracağı hilâfet merkezinin yerini tebsit etmek için birçok seyahat yapmıştır. Bu maksatla Dicle kıyılarında yaptığı araştırmaların başlarında Musul yakınlarındaki bir yeri beğenmişse de, burasının dağlık oluşu dolayısıyla bu kararından vazgeçmiştir.[12]

Halife Mansur Bağdad'ı ilk olarak H.142/M.759'de bizzat görmüştür. Burada Halife ile oğlu Muhammed el-Mehdi arasında geçen konuşmadan anlaşıldığına göre kendisi burayı çok beğenmiş, burayı mamur hale getirerek yerleşmek istemiş ve ayrıca da kendisinden sonra oğlu Mehdî'nin oturması temennisinde bulunmuştur. Zira O'na göre, hem Câhiliye ve hem de İslâmiyet'ten sonraki dönemde hükümdar ve melikler burasının gerçek değerini farkedememişlerdir.[13]

11 el-Kübeysî, A.g.e., s. 27.
12 Strange, A.g.e., s. 9.
13 İbn Vâzılı el-Ya'kûbî, Kitâbu'l-Büldân, Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1892, s. 237.

Halife Mansur, Hâşimiyye'yi terk ettikten sonra Bağdad'ın olduğu yere gelerek yeni merkez olarak seçmiştir. Bu seçimin doğrudan Halife Mansur tarafından mı yapıldığı, yoksa başka birisinin tavsiyesi üzerine ve Mansur tarafından da tasvip edilerek gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda farklı değerlendirmelerle karşılaşmaktayız.

Bağdad'ın kuruluş ve yer seçimi konusunda Halife Mansur'un, burayı tercih etmesinde etkin olan bir takım faktörler bulunmaktadır. Bunlardan ilki efsanevi bir özellik taşıyan ve Halife Mansur'a da bu özelliği kazandıran ve "Miklâs Hikâyesi"[14] olarak kaynaklarda geçen sebep; ikincisi ise Bağdad'ın kurulduğu yerin coğrafi ve stratejik olarak taşıdığı önemdir. Şimdi her iki konuyu da ana hatlarıyla inceleyeceğiz.

et-Taberî ve el-Hatib el-Bağdâdî tarafından nakledilen rivâyete göre Halife Mansur'a, lakabı Miklâs olan bir kralın Dicle civarında bir şehir kuracağı söylenmiştir. Bunun üzerine Halife Mansur, gençliğinde annesinin kendisini Miklâs ismiyle çağırdığını belirtmiş, bu kralın kendisi olduğunu kabul ederek yer seçimi hususunda kesin tercihini yapmış, Bağdad'ı inşa etmeye karar vermiştir.[15]

Özellikle Lassner tarafından geniş bir şekilde ele alınan bu rivâyetin,[16] tarihi açıdan pek doğru olmadığına, sadece bu karara biraz efsanevi bir hüviyet kazandırmak maksadıyla ortaya atıldığına işaret etmekle yetiniyoruz.

14 el-Bağdadî bu ismi Niklâs olarak kaydetmektedir. (el-Bağdadî, A.g.e., c. I, s. 66).
15 Bu konuda geniş bilgi için bkz. el-Bağdadî, A.g.e., c. I, ss. 66-67; et-Taberî, A.g.e., c. VII, ss. 615, 617-618; İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. V, ss. 558-559.
16 Bkz. Lassner, The Topography of Baghdad, ss. 124-125.

Daha gerçekçi ve ayrıca tarihi hakikatlere de daha uygun olan ikinci sebebe gelince; buna göre Bağdad'ın iklimi ve içinde bulunduğu tabiat şartları, stratejik ve coğrafi konumu Halife Mansur'un, burasını yeni inşâ edilecek hilâfet merkezine yer olarak seçmesinde etkili olmuştur. Nitekim el-Hatib el-Bağdâdî'nin naklettiğine göre Halife Mansur, birçok farklı bölgenin toprak yapısını incelettikten, mühendislerin ve diğer ilgililerin fikirlerini aldıktan sonra Bağdad'ın yerine karar vermiştir.[17]

Bunun yanısıra Bağdad'ın idari, siyâsi ve ekonomik açıdan taşıdığı stratejik konumu, yeni bir merkez olarak seçiminde daha önemli rol oynamıştır. Bu konuda Halife Mansur'un, özellikle Dicle nehri kıyısında bir yer araması dikkat çekmektedir. Bunun sebepleri olarak nehrin iki kıyısındaki toprağın tarım için elverişli olması yanında, kanallar vasıtasıyla Basra Körfezi'ne kolaylıkla bağlanmasını zikredebiliriz ki, bu durum denizcilik ve deniz ticâreti açısından geniş kolaylıklar ve imkanlar sağlamaktaydı.[18]

Bağdad'ın kurulacağı yerin Halife Mansur tarafından seçimi konusunda, el-Ya'kûbî'nin, İslâm ülkelerinin coğrafyası ile ilgili olarak telif ettiği eserinde, halife Mansur'un sözleri olarak kaydettiği rivâyet şu şekildedir:

"Gerçekten Doğudaki Dicle nehri ile Batıdaki Fırat nehri arasında kalan bu ada dünyanın limanı olma özelliğini taşımaktadır. Çünkü Vâsıt, Basra, Ubulla, Fars, Umman, Yemâme, Bahreyn ve diğer yakın yerlerden gelen ve Dicle boyunca yukarı bölgelere giden gemiler burada demirleyecekler. Aynı şekilde Musul, Diyâru Rebîa, Azerbeycan ve Ermenis-

17 el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 66. Ayrıca bkz. el-Hamevî, A.g.e., c. I, ss. 543-544.
18 İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. V, ss. 558-559; Strange, A.g.e., ss. 7-8.

tan'dan gelip Dicle boyunca aşağı bölgelere giden gemilerle Diyâru Mudar, Rakka, Şam bölgeleri, Mısır ve Mağrib'den gelerek Fırat'tan aşağıya doğru giden gemiler çeşitli ticâret mallarını getirecek ve burada yüklerini boşaltacaklardır. Burası, Cebel, Isfahan ve Horasan bölgelerinden gelenlerin bir durak yeri olacak. Allah'a hamdolsun ki, burasını benim için sakladı ve benden önce gelen seleflerim de bu güzel yerin değerini ve kıymetini farkedemediler. Hayatta kaldığım sürece burada ikamet edeceğim. Ayrıca benim neslimden gelenler de benden sonra burada yaşayacaklar. Ve burası gerçekten dünyanın en güzel şehri olacak."[19]

el-Ya'kûbî'nin bu rivâyetine göre Halife Mansur, yeni merkezi seçerken birçok faktörü gözönünde bulundurmuştur. Özellikle Irak'ın ortasında bir yer seçmesi, hem idare açısından kolaylıklar sağlayacağı gibi, hem de diğer şehir ve memleketlerle ticâri ilişkilerin rahatlıkla yapılmasını sağlayacaktı. Nitekim sonuçta Bağdad, özellikle Abbasiler döneminde bu özelliği kazanmış, devrin en önemli ticâret merkezi olmuş; ticâret en canlı şekilde burada görülmüştür. Bu konuyu ileride ele alacağız.

Bunlara ek olarak, Halife Mansur, burasının Horasan'dan gelen yol üzerinde olması, kervan yollarının kavşak noktası oluşu ve aylık panayırların düzenlenmesi; ve bunlara bağlı olarak da gerek ordu ve gerekse de bölgede yaşayanlar için gerekli ihtiyaç maddelerinin rahatlıkla sağlanması[20] gibi avantajları da düşünerek, yeni merkezi buraya inşa etmeye karar vermiştir.

Ayrıca bütün İslâm topraklarının siyâsi birliğini sağlama düşüncesi de önemli rol oynamıştır. Zira

19 el-Ya'kûbî, A.g.e., ss. 237-238. Ayrıca bkz. et-Taberî, A.g.e., c. VII, ss. 615-616; El-Alı, A.g.m., s. 92.
20 ed-Dûrî, A.g.m., s. 895.

Bağdad'dan önce İran'ın merkezi olan Medâin şehri, herhangi bir siyâsi ve ekonomik önem kazanmadan, İslâmi fetihlerden hemen sonra Fırat kenarında Basra ve Kûfe'nin kurulmasıyla önem kaybetmiştir. Emevilerin Irak'taki merkezi olan ve Dicle kıyısında kurulan Vâsıt'ın, Emevilerin siyâsi birliği açısından taşıdığı önem, ancak diğer Emsâr şehirlerindeki Emevi aleyhtarı ayaklanmaların ortaya çıkmasından sonra anlaşılmıştır. Bu tarihi gerçekleri de düşünen Abbasiler, Doğu vilayetlerinin politik ve ticâri önemini farkederek yeni merkezlerini buna göre seçmişler, bölgeler arasındaki birliği tesis etmeyi hedef almışlardır. Bu noktada Bağdad'ın seçiminde de Emevilerde hakim olan Arap Aristokrasisini kaldırıp bütün ülke çapında bir birlik sağlama düşüncesi gözönünde bulundurulmuştur.[21]

3.Bağdad'ın Kuruluşu ve Çarşıların İnşası:

Halife Mansur'un, Bağdad'ın inşasına ne zaman başladığı konusunda farklı görüşler bulunmakla beraber, tarihçilerin kabul ettiklerine göre Mansur, buraya "Medînetü's-Selâm" ismini vererek H.145/M.762 tarihinde şehrin inşasına başlamıştır.[22]

Halife Mansur Şam, Musul, Cebel, Kûfe, Vâsıt ve Basra gibi şehirlerden gerekli mühendis, usta ve işçileri temin etmiştir. Ayrıca birçok fakîh ve diğer İslâm âlimlerinden oluşan bir grubu seçerek inşa konusunda onların da fikirlerini almıştır. Bunlar ara-

21 Lassner, A.g.e., ss. 127-128.
22 el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 66; et-Taberî, A.g.e., c. VII, s. 618; Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, Ta'lîk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Dâru'l-Kütübî'l-Ilmiyye, Beyrut, 1983, s. 292. İbnü'l-Esîr, A.g.e., 9. Bunlara karşılık el-Ya'kûbî'nin naklettiğine göre H. 141/M. 758 tarihinde inşaya başlamıştır. (el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 238).

sında Ebû Hanîfe'nin de ismi geçmektedir.[23] H. 146/M.763 tarihinde Halife Mansur, Beytülmâli ve Divanları buraya nakletmiştir. Bağdad'ın inşası ise H.149/M.766 tarihinde tamamlanmıştır.[24]

Daha rahat kontrol edilebilmesi, gerek şehir içindeki ve gerekse de buraya gelen ticâret yollarıyla düzenli haberleşmenin sağlanabilmesi için Bağdad, iki ana yol ile birbirinden ayrılan dört eşit kısma bölünmüştür. Bunlardan herbirisine de büyük bir kapı yapılmıştır. Bunlar; "Horasan Kapısı", "Basra Kapısı", "Şam Kapısı" ve "Kûfe Kapısı"dır.[25]

Görüldüğü gibi, şehrin kısımlara bölünmesinde ticâri etkenler de rol oynamıştır. Başka bir ifadeyle, şehrin ekonomi ve ticâret açısından daha elverişli bir duruma getirilmesine ve özellikle dışarıdan gelen ticâret yollarıyla bağlantısının çok iyi kurulmasına dikkat edilmiştir.

Ticâretin yapıldığı yerler olarak çarşıların inşası konusuna gelince; Halife Mansur başlangıçta Bağdad'ın dükkanlarının, etrafı çevreleyen büyük sur ile dahili sur arasındaki "tâkât" denilen ve taştan yapılmış kemerli odalara inşa etmiştir. Bunlar da dört çarşıyı oluşturmaktaydı[26]. Ayrıca Mansur, Bağdad'ın dört kapısının bulunduğu yerde duvar dışında çarşı için büyük bir boşluk bırakılınasını da emretmiştir.[27] Görüldüğü gibi ticâri hayatın en önemli ya-

23 İbnü'l-Fakîh, A.g.e., s. 32. Arıca bkz. et-Taberî, A.g.e., c. VII, s. 618. İbnü'l-Esîr. A.g.e., c. V, s. 559.

24 el-Bağdadî, A.g.e., c. I, ss. 66-67; İbnü'l-Fakîh, A.g.e., s. 39; Makdisî, Ahsenu't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim, 3. bsk., Yay. M. J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 121.

25 ed-Dûrî, A.g.m., s. 895. Geniş bilgi için bkz. et-Taberî, A.g.e., c. VII, ss. 651-652; İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. V, ss. 573-574.

26 et-Taberî, A.g.e., c. VII, ss. 652-653; ed-Dûrî, A.g.m., s. 896.

27 el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 242.

pısından birisi olan çarşılar, Bağdad'ın ilk olarak inşa edilmesinden itibaren önemli bir rol oynamıştır.

a. Kerh'in İnşa ve Çarşıların Buraya Nakledilmesi:

H. 157/M.774 tarihine kadar Bağdad çarşılarının bulundukları yerde kaldıklarını görmekteyiz. Ancak bu tarihte Halife Mansur, çarşıları Kerh denilen kısma nakletmeye karar vermiştir.[28] Bunun sebebi ve nasıl gerçekleştiği konusunu incelemeden önce, Kerh'in Halife Mansur'dan önceki durumu hakkında kısaca bilgi vermeyi uygun buluyoruz.

Ârâmice "Karka" kelimesinden gelen Kerh, "istihkam edilmiş şehir" anlamına gelmektedir. İslâmi fetihlerden önce de Kerh ismini taşıyan yerler vardı ve "Kerhu'l-Basra", "Kerhu Bağdad", "Kerhu Cüddân", "Kerhu'r-Rakka" ve "Kerhu Sâmerra" gibi yerler, bulundukları şehrin ismiyle beraber zikredilirdi.[29] Dolayısıyla "Kerhu Bağdad" da, Halife Mansur'un Bağdad'ı inşasından önce mevcuttu. Ancak Bağdad'ın kurucusu Halife Mansur, buraya çarşıları nakletmekle burasını ticâri hayatın merkezi haline getirmiştir.[30]

Mansur'un bu kararının sebebine gelince; Bağdad'ın inşası tamamlanıp çarşı ve dükkanlar da şehir içinde inşa edildikten sonra Bizans İmparatorunun elçisi Mansur'u ziyarete gelmişti. Halife, Hâcibi Rebi' b. Yunus'a elçiyi şehri gezdirmesini emretmiş, geziden döndüklerinde Halife Mansur elçiye Bağdad hakkındaki görüşlerini sormuştur. Elçi, şehrin çok güzel olduğunu belirtmiş, fakat çarşıların yanlış yere inşa edildiğini söyleyerek bunun gerekçesini de şu şekilde ifade etmiştir:

28 İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. VI, s. 13.
29 Bkz. el-Hamevî, A.g.e., c. IV, ss. 507-510; Lassner, A.g.e., ss. 246-247, dn. 1.
30 M. Streck, "Kerh", İ.A., c. VI, s. 585.

"Şehir, bir kusur dışında çok güzel... Düşmanların istedikleri zaman şehre girebilirler. Bundan başka seninle ilgili çok önemli haberlerin çeşitli bölgelere yayılmasını da önleyemezsin... (Çünkü) çarşılar şehrin içinde. Hiçbir kimsenin çarşılara girmesi yasaklanamayacağı için düşman tüccâr kılığında buralara rahatlıkla girebilir. Bunun karşılığında da seninle ilgili haberleri her tarafa taşırlar."[31]

Bu sözlerden sonra elçi çarşıların Bağdad dışına nakledilmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Mansur, çarşıların Kerh'e taşınmasını emretmiş, bu maksatla Sarat ile İsa Kanalı arasındaki yerin genişletilip çarşıların nakline uygun bir hale getirilmesini isteyerek, bu görevi Muhammed ibn Hubeyş el-Kâtib'e vermiştir. Ayrıca çarşıların planını bizzat kendisi hazırlamış; kasap dükkanlarından oluşan çarşının, "Sûku'l-Kassâbîn", Kerh'in en sonuna yerleştirilmesini ve ayrıca çarşı halkının şehre girmeden Cuma namazlarını kılabilmeleri için de büyük bir caminin yapılmasını emretmiştir.[32]

Halife Mansur'un, sadece bu tavsiye üzerine çarşıları nakletmeye karar vermiş olması düşünülemez. Başka bir ifadeyle, bunun başka nedenlerinin olması gerekir.

Bu konuda, Bağdad'ın kuruluşunu inceleyen Salih Ahmed El-Ali'nin yaptığı değerlendirmeyi aktarmayı yararlı buluyoruz. O, şunları söylemektedir:

"Halife Mansur, Bağdad'da büyük ve merkezi bir çarşının kurulmasını düşünmemişti. Fakat gittikçe artan nüfus, insanlar arasında dağılan büyük miktardaki para, satın alma gücünün ve hayat standar-

31 el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 80. Ayrıca bkz. et-Taberî, A.g.e., c. VII, s. 653; İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. V, s. 574; el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 508.
32 el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 80.

dının artması ve şehir sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için işçi, usta ve sanatkârlara duyulan büyük ihtiyaç, büyük oranda göçmenin şehre gelmesine yol açmıştır. Kalabalık sayılarda gelen göçmenler Halifenin planlarını altüst ettiği gibi şehirdeki huzurlu ve sakin ortamı da bozmuştur... Bir Muhtesibin tayini de çarşı sakinlerinin Halife'ye sürekli problem çıkarmalarını da engeleyememiştir. Ve Halife H.157'de çarşıları, şehrin güney-batısındaki Kerh'e taşımaya karar vermiştir."[33]

Bunun yanı sıra aynı şekilde şehrin güvenliğini sağlamak, karışıklık çıkarabilecek insanları şehirden uzaklaştırmak[34] ve şehir kapılarının çarşılar sebebiyşle gece de açık tutulmasını engellemek ve gelen elçinin de işaret ettiği gibi casusların rahatlıkla şehir içerisine girmelerine mani olmak düşüncesi[35] Mansur'un bu yönde karar vermesinde etkili olmuştur. Dışarıdan gelen elçinin de bu gerçeklerden bazılarını Halife Mansur'a tekrar hatırlatması, bu kararın verilmesinde son safha olmalıdır.

Halife Mansur'un, Bağdad çarşılarını naklinin sebepleri arasında zikredilen iki hususa da son olarak işaret etmeyi faydalı bulmaktayız. Yâkût el-Hamevî'nin haber verdiğine göre çarşılardan yükselen duman, Bağdad'ı çevreleyen sur duvarlarının kararmasına neden olmuş, bu durumdan hoşlanmayan Halife Mansur, çarşıların nakline karar vermiştir.[36] Başka bir sebep ise, Bağdad'a gelen yabancı tüccârın

33 el-Ali, A.g.m., s. 101. Ayrıca bkz. Nezar alSayyad, Cities and Caliphs On the Genesis of Arab Muslim Urbanism, Greenwood Press, United States of America, 1991, s. 128.

34 Hatta Mansur'un Muhtesib olarak tayin ettiği Yahyâ b. Abdillah, çarşı halkını Mansur'a karşı ayaklanmaya kışkırtmıştır. (el-Bağdadî, A.g.e., c. I, s. 79; et-Taberî, A.g.e., c. VII, ss. 653-654).

35 ed-Dûrî, A.g.m., s. 896.

36 el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 508.

çarşılarda gecelemeleri ve bunun da şehrin güvenliği için tehlike taşımasıdır.

Fakat Halife Mansur'un bütün çarşıları Kerh'e taşımadığı muhakkaktır. Çarşıların bir kısmı eskiden bulundukları yerlerde bırakılmıştır. Bunlar arasında, özellikle insanların günlük ihtiyaçlarını karşılamaları için gerekli olan meyve ve sebze çarşıları bulundukları yerlerde bırakılarak, Kerh'e nakledilmemiştir. [37]

Buraya kadar Bağdad çarşılarının Kerh'e taşınması ve bunun sebepleri üzerinde durmaya çalıştık. Şimdi ise Bağdad'ın ticâri hayatının en önemli bir parçası olan Kerh çarşılarını inceleyeceğiz.

b. Kerh Çarşıları ve Bağdad'ın Ticâri Hayatındaki Yeri:

Halife Mansur'un, Bağdad'da bu konuda karşılaşılan problemle bir daha karşılaşmamak için önceden tedbir alarak çarşıların kurulacağı yeri bizzat kendisinin belirlediğini söylemiştik. Bunun yanında ayrıca Halife Mansur başka tedbirler de almıştır. Şöyleki; Kerh'de caddelerin genişletilmesini önceden sağlayarak, daha rahat bir mekanın oluşturulmasına imkan hazırlamıştır. Ayrıca, her meslek ve ticâret dalına ait özel ve ayrı çarşılar yaptırmıştır. Bunun yanısıra günümüz modern şehirciliğinde de görülen planlı yerleşim ve gelişmenin bir örneği olarak çarşı-

37 el-Kübeysî, A.g.e., ss. 78-80. Buraya kadar zikredilen kaynakların yanında Bağdad hakkında ayrıca şu çalışmalardan da faydalanılabilir: Davud Efendi, "Bağdad", el-Muktataf, c. 5, n. 6, (1880), ss. 149-153; D. Brunn Stanley, Cities of the World Regional Urban Development, New York, 1983, ss. 299-300; J. Lassner, "Massignon and Baghdad: The Complexities of Growth in an Imperial City", JESHO, c. 9, n. 1:2, (1966), ss. 1-27; Gaston Wiet, Baghdad Metropolis of the Abbasid Caliphate, Çev. Seymour Feiler, University of Oklalıama Press, Norman, 1971.

ların, Bağdad'ın Güney tarafında, Sarat ve İsa Kanalları arasında kurulduğunu görmekteyiz. Bunun sebebi ise, Kerh'in ticâri faaliyetlerin bir merkezi yapılma düşüncesi ile Bağdad'ın gelişmesi karşısında Kerh'in konum itibariyle şehrin ortasında kalmasını sağlamaktı.[38]

Kerh'in hayli yoğun bir ticâri faaliyete sahne olması ve özellikle dışarıdan gelen tüccârın istekleri karşısında Halife Mansur, Kerh'in çarşılarını daha fazla genişletmek zorunda kalmış; yeni iki kısım daha ilave edilmiştir. Bunlar "Muhavvel" ve "Harbiyye" isimleriyle bilinmektedir. Yeni ilave edilen kısımlarla birlikte Kerh ve ilk inşa edilen Bağdad, Bağdad'ın Batı kısmını, yani el-Cânibu'l-Garbî'yi oluşturmaktadır.[39]

Kerh'de, her meslek ve ticâret dalı için ayrı çarşıların yapıldığını söylemiştik. Bu düzenleme o şekilde ayarlanmıştır ki; birbirinden farklı sahalarda ticâret yapmak için gelenlerin ne kendileri ve ne de ticâri işlemleri birbiriyle karışmaktaydı. Bu çarşılardan bazıları şunlardır:

Elbise ve kumaş satılan "Sûku'l-Bezzâzîn", dericilerin bulunduğu "Sûku'd-Debbâğîn", her türlü hayvanın satıldığı "Sûku Bâati'd-Devâb", sadece etin satıldığı "Sûku'l-Cezzârîn", tavuk satılan "Sûku'd-Deccâc", içinde yüzden fazla kitapçının bulunduğu "Sûku'l-Verrâkîn"[40], gıda maddelerinin satıldığı "Sûku't-Taâm", Sevîk denilen ve undan yapılan bir tür yemeğin satıldığı "Sûku's-Sevîk" ve Salı günü kurulduğu için bu günden ismini alan "Sûku's-Sülesâ"[41],

38 el-Kübeysî, A.g.e., s. 80.
39 el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 251 Bağdad'ın Batı kısmının geniş olarak tanıtımı için bkz. el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, ss. 83-93.
40 Bkz. el-Ya'kûbî, A.g.e., ss. 244-246.
41 el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 113.

ve bunların yanında her türlü malın ticâretinin yapıldığı "Sûku Bâbü'ş-Şam."[42]

Kerh ve buradaki çarşılar daha sonra Halife Mansur tarafından kurulan ve Bağdad'ın Doğu kısmı olarak bilinen Rusâfe'nin kurulmasından, Halife Mansur'un sarayını buraya nakletmesinden ve bu kısmın da ticâri olarak gelişmesinden sonra dahi canlılığını sürdürmüştür.[43] Ancak şunu da belirtelim ki; nüfusun ve ticâri faaliyetlerin Kerh'in kapasitesini aşar bir tarzda çok hızlı artması, neticede Bağdad'ın genişletilmesine yol açmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Bağdad, Abbasi Halifeliği sınırları içinde en büyük, dünyada da zamanının en kalabalık şehri haline gelmiştir.[44]

Buraya kadar Kerh çarşıları hakkında bilgi vermeye çalıştık. Şimdi ise, Bağdad'ın Doğu Kısmı olarak tanımlanan ve Bağdad'ın ticâri hayatında önemli bir yeri olan Rusâfe'nin kuruluşunu ve buradaki çarşıları ele alacağız.

c. Rusâfe'nin İnşâsı:

Kerh'in inşa edilmesi ve çarşıların da buraya nakledilmesinden sonra Halife Mansur'un, Bağdad'ın Doğu kısmını oluşturan Rusâfe'nin kuruluşunu tamamlayarak hükümet merkezi olan sarayını buraya naklettiğini ve ayrıca burada da çarşılar inşa ettiğini görmekteyiz. Halife Mansur'u, Rusâfe'yi inşa etmeye sevk eden bir takım siyâsi ve iktisadi faktörlerin olduğu muhakkaktır. Burada bu konulara temas edeceğiz.

42 el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 248. Buraya kadar isimlerini verdiğimiz çarşılar ile isim olarak zikretmediklerimiz hakkında daha geniş bilgi için bkz. el-Kübeysî, A.g.e., ss. 80-94, 166-173.

43 İbrahim b. Muhammed el-Fârîsi el-Istahrî, Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, 3. bsk. Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 59; el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 254.

44 El-Ali, A.g.m., s. 101.

Daha önce bir noktaya işaret etmek gerekiyor. Tarih olarak Rusâfe'nin inşası, Kerh'den daha öncedir. Halife Mansur, H.151/M.769 tarihinde Rusâfe'yi inşaya başlamış, ancak inşa sekiz senede, H.159/M.777 tarihinde tamamlanmıştır. Rusâfe'nin tamamlanması, çarşıların Kerh'e taşınmasından sonra olduğu için ve bir de Kerh'in aslında önceden bulunduğu; burasının Halife Mansur tarafından yeniden düzenlenerek genişletilmiş olması gibi nedenlerle, Bağdad ve İslâm Coğrafyası ile ilgili kaynaklarda önce Kerh, daha sona da Rusâfe hakkında bilgi verilmektedir.

Rusâfe'nin kuruluşu ile ilgili olarak el-Hatib el-Bağdâdî şunları nakletmektedir:

"Halife Mansur'un oğlu Mehdî, Rey'deki Muhammediyye'den H.151/M.769 Şevval ayında dönmüştür. Mehdî'ye heyetler gelmiş, ve Mansur O'nun için Rusâfe'yi inşâ etmeye başlamıştır. Etrafında sur ve hendek yapmıştır... Rusâfe'nin ve içindeki kısımların inşası H.159/M.777 senesinde tamamlanmıştır.[45]

el-Hatib el-Bağdâdî'nin rivâyetinde, bu inşânın nedenleri konusunda hiç bir açıklama bulunmamaktadır. Fakat, Halife Mansur'un Rusâfe'yi kurmasının bir takım sebepleri olmalıdır. Burada hem siyâsi ve hem de ekonomik nedenlerin bulunduğunu ifade etmek istiyoruz.

Kaynaklarda belirtildiğine göre Halife Mansur, Râvendilerin durumu hakkında istişarede bulunduğu Kusem b. Abbas ile bu konuda da iştişare etmiştir. Gerek idari ve gerekse Abbasilerin siyâsi yapısı açılarından Kusem, Rusâfe'nin kurulması hakkında şu fikri ortaya atmıştır:

45 el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 82. Ayrıca bkz. İbnü'l-Fakîh, A.g.e., s. 39; et-Taberî, A.g.e., c. VIII, s. 37; İbnü'l Esîr, A.g.e., c. V, s. 602; el-Hamevî, A.g.e., c. III, s. 53.

"Burası bir şehir olacaktır. Şayet Bağdad'ın Doğu kısmı sana karşı bir harekette bulunursa, Batı kısmı ile buna karşılık verirsin. Şayet Batı kısmı sana karşı bir harekette bulunursa, Doğu kısmı ile buna karşılık verirsin."[46]

Bu soruya cevap arayan Lassner, et-Taberî'nin naklettiği yukarıdaki rivâyetten hareketle şöyle bir sonuca varmıştır: Kusem'in tavsiyesi üzerine Halife Mansur, Mudar ile Yemen arasındaki eskiden beri devam eden düşmanlığı başarılı bir şekilde ortadan kaldırdıktan sonra, askerlerini bölge ve kabile esasına göre gruplara ayırmıştır. Bir kısmını Bağdad'ın Batı kısmına, diğer kısmını da Bağdad'ın Doğu kısmına yerleştirmiştir. Mehdî de, aslında "Askerü'l-Mehdî" (Mehdî'nin Karargahı) - çünkü Rey'e giderken Mehdî burada askerleriyle beraber kamp kurmuştur- diye isimlendirilen fakat, daha sonra Rusâfe ismini alacak olan kısmın idaresiyle görevlendirilmiştir.[47]

Dolayısıyla Rusâfe'nin, Bağdad'ın ve idarenin güvenliği açısından, başlangıçta askeri bir karargah olarak kurulduğunu söyleyebiliriz.

İktisadi ve ekonomik nedenlere gelince; Bağdad'ın Dicle yoluyla Şam, Rakka, Mağrib ve Mısır ile bağlantıları yanında ayrıca Çin, Hind, Basra, Vâsıt ve Musul ile de aynı şekilde bağlantı kurması mümkündü. Bunun gerçekleştirilebilmesi için de Bağdad'ın Batı ve Doğu kısımlarının, birbirini tamamlar bir şekilde bu açıdan canlandırılması gerekmekteydi. İşte bu sebeple Kerh'in yanısıra ayrıca Rusâfe'nin de kurulması ve Bağdad'ın ekonomisinde yerini alması gerekiyordu.[48]

46 et-Taberî, A.g.e., c. VIII, ss. 38-39; İbnü'l Esîr, A.g.e., c. V, ss. 602-603.
47 Lassner, A.g.e., ss. 150-151. Ayrıca bkz. el-Belâzurî, A.g.e., s. 293; el-Hamevî, A.g.e., c. III, s. 53.
48 Bkz. el-Kübeysî, A.g.e., s. 97.

Bu faktörler de düşünülerek inşa edilen Rusâfe, zamanla genişlemiş, çarşıları gelişerek aktif bir ticâri faaliyete sahne olmuştur. Burada yeri gelmişken ana hatlarıyla Rusâfe çarşıları hakkında bilgi vermeyi faydalı görmekteyiz.

d. Rusâfe Çarşıları:

Halife Mansur, Kerh'de olduğu gibi burada da çarşılar inşâ ettirmiştir. Rusâfe'nin ticâri kısmı zamanla "Bâbu't-Tâk Çarşıları" adıyla ifade edilmeye başlanmıştır.[49] Buradaki çarşıların daha düzenli olduğunu görmekteyiz. Zira Kerh'de görülen noksanlıklardan hareketle Rusâfe'de kurulan çarşılar daha düzenli olarak inşâ edilmiştir.[50] el-Ya'kûbî'nin verdiği bilgiye göre de buradaki çarşılarda her türlü ticâret yapılmaktaydı.[51] Buradaki çarşılardan bazıları şunlardır:

Ayakkabıcıların bulunduğu "Sûku'l-Esâkife"[52], güzel kokuların satıldığı "Sûku'l-Itr"; fırın, kasap ve diğer gıda maddelerini satanların dükkanlarının bulunduğu "Sûku't-Taâm", kuyumculara tahsis edilen "Sûku's-Sâğa", âlimlerin ve şâirlerin çoğu zaman toplanıp ilim ve şiir meclisleri düzenledikleri ve bu özelliğiyle Ukâz'a benzeyen "Sûku'l-Varrâkîn"[53], Çin ve diğer yerlerden gelen değerli ve az bulunan ticâret mallarının satıldığı "Sûku Hudayr"[54], her türlü hayvanın satıldığı "Sûku'd-Devâb" ve silahların satıldığı "Sûku's-Silâh".[55]

49 ed-Dûrî, A.g.m. s. 897. Ayrıca bkz. el-Istahrî, A.g.e., s. 83.
50 el-Kübeysî, A.g.e., ss. 101-102.
51 el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 253.
52 Bkz. İbnü'l Esîr, A.g.e., c. IX, ss. 419, 577.
53 el-Kübeysî, A.g.e., ss. 103-104.
54 el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 94; el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 253.
55 el-Kübeysî, A.g.e., ss. 108, 109; el-Hamevî, A.g.e., c. III, s. 322.

Bunların yanında, Ebû Hanîfe'nin türbesine yakın bir yerde[56] ve uncuların, fırıncıların ve tatlıcıların dükkanlarının bulunduğu "Sûku Yahya", özellikle vezir, ümerâ ve ileri gelen diğer insanların evleri arasında yerleşmiş olması nedeniyle çok hareketli bir iç ticârete sahne olmuştur.[57]

Halife Mehdî adına Emniyet Müdürü, yani "Sâhibu'ş-Şurta" Saîd el-Hureşî tarafından, Kerh çarşılarındaki ticâreti zayıflatmak ve tüccârın ilgisini buraya çekmek üzere kurulan çarşı, Mehdî tarafından "Sûku'r-Rey" diye isimlendirilmişse de "Sûku'l-Ataş" adıyla meşhur olmuştur[58] ve Rusâfe'nin önemli çarşılarındandır.

Rusâfe'deki çarşıların en önemlisi ise Salı günü kurulan ve bu sebeple de "Sûku's-Sülesâ" ismini taşıyan çarşıdır. Bu çarşı, Halife Mansur'un Bağdad'ı kurmasından önce de mevcuttu.[59] Rusâfe'nin genişlemesiyle burası canlı bir ticâret merkezine dönüşmüştür.[60]

Buraya kadar Bağdad'ın kuruluşu, ticâri hayatta önemli bir yeri olan Kerh ve Rusâfe ile buradaki çarşılar üzerinde durmaya çalıştık. Bağdad'ın diğer yerlerle ticâri ilişkileri konusuna geçmeden önce Halife Mansur tarafından kurulmasından sonra ve diğer Halifeler döneminde ve H.IV/M.X. yüzyıl sonlarına kadar Bağdad'ın durumunu incelemeyi uygun buluyoruz.

56 Makdisî, A.g.e., s. 130.
57 el-Kübeysî, A.g.e., s. 105. Ayrıca bkz. İbnü'l-Fakîh, A.g.e., s. 55.
58 el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 93; el-Ya'kûbî, A.g.e., ss. 252-253; İbnü'l Fakîh, A.g.e., s. 56; el-Hamevî, A.g.e., c. III, ss. 322-323.
59 el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 96; İbnü'l-Fakîh, A.g.e., s. 58; el-Hamevî, A.g.e., c. III, s. 322.
60 el-Kübeysî, A.g.e., s. 106. Rusâfe'nin en önemli çarşılarından olan "Sûku's-Sülesâ"da H. 341/M. 952 senesinde meydana gelen yangında sayılamayacak kadar mal ve eşya yanmıştır. (Bkz. İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. VIII, s. 499). "Sûku's-Sülesâ" ile "Bâbu't-Tâk" hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Lassner, A.g.e., ss. 173-176.

4. Halife Mansur'dan Sonraki Dönemde Bağdad:

Önceki bölümlerden de açık bir şekilde anlaşılacağı gibi Bağdad, Halife Mansur tarafından kurulduktan sonra soysal, kültürel ve ekonomik hayatın gelişmesine bağlı olarak genişlemiş ve büyümüştür. Abbasilerin en büyük şehri ve ticâret merkezi durumuna gelmiş; ticâret yanında ilim, edebiyat ve sanat sahalarında da çok geniş faaliyetlere sahne olmuş, İslâm dünyasının her tarafından gelen âlimlerin ve sanatkârların buluşma merkezi haline gelmiştir.[61] Günümüz ilim adamlarından bazıları, bu şekilde bir gelişmenin sonucu Bağdad'ın nüfus olarak iki milyona ulaştığını söylemektedirler.[62]

Her ne kadar nüfus olarak yukarıda belirtilen rakama ulaşmış olması biraz kanaatimizce mübalağalı görünüyorsa da Bağdad, kısa zamanda milletlerarası bir şehir niteliğini kazanarak[63] farklı din ve ırktan olan insanların, Arapların ve Müslümanların yanısıra İranlıların, Türklerin, Hristiyan ve Yahudilerin birarada yaşadıkları etnik bir şehir haline gelmiştir.[64]

Fakat aynı şekilde zaman zaman da, özellikle meydana gelen siyâsi karışıklıklar nedeniyle Bağ-

61 Coko Richard, The City of Peace, London, 1927, ss. 48-49.
62 Bkz. Hasen İbrahim Hasen, Târîhu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâî, 7. bsk., el-Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, el-Kâhire, 1964, c. II, s. 377. (Türkçe çevirisi, c. III, s. 205. İbrahim Hasen'in, Bağdad'ın nüfusu konusunda naklettiği bilginin karşılaştırılması için bkz. Muhammed Hasen Zeki, Künûzu'l-Fâtımiyyîn, el-Kâhire, 1937, ss. 82, 140).
63 Philip K. Hitti, History of the Arabs, 10. bsk., St. Martin's Press, London, 1970, ss. 301-302. (Türkçe çevirisi, c. II, s. 451)
64 Bertold Spuler, "Trade in the Eastern Islamic Countries", Islam and the Trade of Asia, Yay. A.S. Richards, Oxford, 1970, s. 12.

dad'da sıkıntılı günler yaşanmış ve bu durum Bağdad'a dışarıdan gelen ticâret mallarının azalmasına yol açmıştır. Meselâ, H.148/M.765 senesinde Haricîler, Musul dolaylarında Hasan b. Mücâlid el-Ecde' el-Hemedânî liderliğinde ayaklanmışlardır[65]. Aynı şekilde el-Attâf b. Süfyân el-Ezdî Halife Reşîd'e karşı başkaldırmış; etrafında topladığı dört bin dolaylarındaki taraftarıyla beraber, iki sene Musul civarında zorla para toplamışlardır.[66] Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu olaylar hem Bağdad'ın diğer yerlerle ticâri ilişkilerinde menfi sonuçlar meydana getirmiş ve hem de Musul üzerinden yapılan ticâretin azalmasına neden olmuştur.

Bağdad, Abbasiler tarihinde önemli bir dönem olan Emin-Me'mun mücadelesi sırasında gerek sosyal ve gerekse de ticâri hayat açısından gerileme göstermiştir. Kerh dahil Bağdad'ın bir çok bölümü tahrip edilmiştir.[67] Me'mun'un Horasan'da bulunuşu, Bağdad'ın Horasan ile ilişkilerini, özellikle buradan Bağdad'a gelen ticâret mallarının gönderilmesinin engellenmesi şeklinde etkilemiştir. Ayrıca bu mücadelede Emin veya Me'mun'dan birisini destekleyen komşu şehir valilerinin Bağdad'a karşı tavırları da değişmiştir. Meselâ, Horasan'da bulunan Me'mun'a H.196/M.811 tarihinde biat eden Mekke valisi, Hicaz'dan Bağdad'a yapılan ticâret malları ve ürünlerinin sevkiyatını durdurmuştur.[68] Aynı şekilde Me'mun'u halife kabul eden Basra ve Kûfe valileri de Basra ve Kûfe'den yapılan ticâret mallarını engellemişlerdir.[69]

65 İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. V, s. 25.
66 İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. VI, s. 140.
67 Bkz. et-Taberî, A.g.e., c. VIII, ss. 456-459.
68 et-Taberî, A.g.e., c. VIII, ss. 439-440.
69 İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. VI, ss. 264-265. Ayrıca bkz. el-Kübeysî, A.g.e., s. 214.

Me'mun'un askerlerinin Bağdad'ı muhasara altında tuttuğu senede ise Bağdad'ın dışarıyla ilişkilerinin hemen hemen tamamen kesildiğini görmekteyiz. Hatta Bağdad'da bulunan Emin ve taraftarlarını zor durumda bırakmak için tüccârın un ve benzeri gıda maddelerini Bağdad'a getirmeleri dahi yasaklanmıştır.[70]

Bu durum Me'mun'un H.204/M.819 senesinde Merv'den dönüp kontrolü tamamen eline geçirmesine kadar devam etmiştir. Me'mun'un halife olmasından itibaren ise tekrar hayat her sahada normale dönmüş,[71] büyük bir kısmı harabe haline gelen Bağdad, çok geçmeden eski önemini kazanmış, burada yeniden ticâri ve kültürel hayat canlanmıştır.[72]

Mu'tasım'ın halife olması ve Samerra'yı[73] kendisine yeni hilâfet merkezi olarak seçmesinden sonra Bağdad'ın, özellikle yeni halifelerin daha az ilgisini çektiğini görmekteyiz. Fakat buna rağmen özellikle ticâri ve kültürel hayatta en canlı faaliyetlere sahne olan büyük bir merkez olmaya devam etmiştir.[74]

Halife Mustaîn'in Samerra'dan tekrar Bağdad'a dönmesi ve burada Mu'tez'in kuvvetleri tarafından H.251/M.865-866 tarihinde bütün sene boyunca muhasaraya alındığı dönemde, özellikle Rusâfe, her ne kadar mekan olarak bir gelişme göstermişse de, tahribata uğramıştır.[75] Bu muhasara döneminde Bağ-

70 et-Taberî, A.g.e., c. VIII, ss. 460-461.
71 et-Taberî, A.g.e., c. VIII, s. 574. Ayrıca bkz. ed-Dûrî, A.g.m., s. 897.
72 Bkz. Hitti, A.g.e., s. 304. (Türkçe çevirisi, c. II, s. 468).
73 Samerra'nın kuruluşu ve nedenleri hakkında geniş bilgi için bkz. J.M. Rogers, "Samarra A Study in Medieval Town-Planning", The Islamic City A Colloquium, Yay. A. H. Hourani-S.M. Stern, University of Pennsylvania Press, Oxford, 1970, ss. 119-155.
74 Bkz. ed-Dûrî, A.g.m., s. 897.
75 A.y. Daha geniş bilgi için bkz. et-Taberî, A.g.e., c. IX, ss. 282, 305-306.

dad'a Rakka'dan yiyecek gelişinin Halife Mu'tez'in kuvvetleri tarafından kesilmesi sonucunda Bağdad'da yiyecek fiatları arttığı gibi, ayrıca şehirde açlık tehlikesi de ortaya çıkmıştır.[76]

H.255-270/M.868-883 yılları arasında Güney Irak'ta ortaya çıkan "Zenc İsyanı" ise, Bağdad'ın, Körfez ve Basra ile olan ilişkilerinin gerilemesine, buradan gelen ticâret mallarının kesilmesine neden olmuştur.[77]

Bu isyanın hüküm sürdüğü yıllarda yolları kesen Zencler, yaptıkları soygun ve yağmalarla Bağdad'ın ekonomisine zarar vermişlerdir. Bunun yanısıra ticâret yollarındaki emniyetli gidiş ve gelişi ortadan kaldırdıkları için, benzeri hareketlerde de olduğu gibi, Bağdad'a gerek ticâret ve gerekse de başka amaçlarla gelen insanların gelişlerini engeleyerek, iktisadi ve sosyal hayattaki canlılığın gerilemesine de sebep oldukları muhakkaktır.

Bağdad'ın gelişmesi açısından en parlak dönem H.III.asrın sonlarıyla H.IV. asrın başlarını- M.X. asrın ilk devresi -kapsayan devredir. Bu dönemde özellikle Halife Muktedir'in (H.295-320/M.908-932) gerçekleştirdiği yeni imar çalışmaları neticesinde Bağdad'ın Doğu kısmında hayli gelişme ve büyüme sağlanmıştır.[78] İmar ve şehircilik açısından elde edilen bu gelişmeye paralel olarak sosyal ve ticâri hayatta da aynı şekilde bir canlanma ve gelişmenin de meydana geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira Adam

76 Özellikle H.III/M.IX. yüzyılda Abbasiler döneminde meydana gelen bu tür hadiseler hakkında geniş bilgi için bkz. D. Waines, "The Third Century International Crisis of Abbasids", JESHO, c. 20, (1977), ss. 282-306.

77 Zenc ayaklanmasının başlaması ve Zenclerin Bağdad'a girişi hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. VII, ss. 205-208.

78 ed-Dûrî, A.g.m., s. 898.

Mez, özellikle H.IV/M.X. asırda Bağdad'ın, İskenderiyye ile birlikte dünya fiatlarını belirleyen birer merkez haline geldiğini ifade etmektedir.[79]

Bağdad'da ortaya çıkan karışıklıklar yanında zaman zaman meydana gelen sel ve yangın gibi tabii felaketler, şehrin bir çok problemle karşı karşıya gelmesine yol açtığı gibi, bazı kısımların tahrip olmasına da sebep olmuştur. Meselâ, H.270/M.883 tarihinde meydana gelen sel, Kerh'de yedi bin evin yıkılıp zarar görmesine yol açmıştır. Aynı şekilde H.308/M.921 ve H. 323/M.934 tarihlerinde meydana gelen yangınlarda Kerh, büyük zarar görmüştür. Nitekim ikinci yangında koku ve merhem satıcıları ile kuyumcuların bulunduğu çarşılar geniş oranda tahribata uğramışlardır.[80]

Abbasilerin arkasından Büveyhîlerin işbaşına geçmelerinden sonra Bağdad, gün geçtikçe gerilemeye başlamıştır. Her ne kadar Halife Adudu'd-Devle, Bağdad'ın çarşılarını genişletmişse de bu gerilemeye engel olamamıştır. Bu gerilemenin nedenleri arasında iki tanesi büyük önem taşımaktadır.

Bunlardan birincisi, Büveyhîler tarafından desteklenen "Amma" ile "Ayyârûn" isimlerindeki grupların ortaya çıkardıkları kargaşalıklardır ve bu tür ayaklanmalar, geniş çapta mal ve can kaybına yol açmıştır.[81] Bunlardan H.IV/M.X. yüzyılın son yıllarında organize bir şekilde aktif olan "Ayyârûn", ser-

79 Adam Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî, 5. bsk., Çev. Muhammed Abdu'l-Hâdî Ebû Reyde, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, Trs., c. II, s. 371. H.IV/M.X. asırdan itibaren halifelerin yeniden Bağdad'da yaşamağa başladığını belirten Barthold, bu asırda Bağdad'ın büyük bir şehir haline geldiğini ifade etmektedir. Bkz. W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Çev. M.Fuad Köprülü, 3. bsk., T.T.K. Basımevi, Ankara, 1937, s. 35.
80 ed-Dûrî, A.g.m., s. 899.
81 ed-Dûrî, A.g.m., s. 900.

vet sahipleri ve idarecilere karşı olan hareketlerinin bir sonucu olarak H.315/M.927 senesinde ilk defa fitne ve fesat çıkarmaya başlamış[82], sürekli olarak zenginleri ve çarşıları hedef almışlardır. Bu sebeple çarşıları ve yolları ele geçirmişler; özellikle Kerh ile Rusâfe'nin çarşılarının yoğun olduğu "Bâbu't-Tâk"da defalarca yangın çıkararak, hem ticâretin aksamasına ve hem de buna bağlı olarak fiatların artmasına neden olmuşlardır. Onların bu hareketleri Selçukluların Bağdad'a girmesine kadar devam etmiştir.[83]

"Ayyârûn" yanında bazı şahıslar da, etraflarında oluşturdukları gruplarıyla beraber birtakım hırsızlık ve yağma hareketleriyle sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz yönde etkileyici faaliyetler yapmıştır. Bunlardan hırsız olarak ortaya çıkan İbn Hamdûn ve arkadaşları, H.331/M.942 senesinde Bağdadlıların mallarını yağmalamışlardır. Bunların sonucu olarak, çarşılar belli bir süre işlemez hale gelmiştir.[84]

İkincisi ise, Sünnî ve Şiiler arasında meydana gelen anlaşmazlıktır. Şiiliği benimseyen Büveyhîler, 10 Muharrem'i yas günü olarak kutlamaya başlamışlar, hatta bu günde bütün çarşıların kapatılmasını dahi emretmişlerdir. Bu ve benzeri faaliyetler neticede Sünnî-Şii çatışmasına yol açmıştır. Bu çatışmalar, sosyal hayatın yanında ekonomik hayatın da zarar görmesine neden olmuştur. Bağdad'daki güvenliğin ortadan kalkması yanında ticâri faaliyetlerin merkezi olan Kerh, ciddi bir şekilde tahribata uğramıştır. Nitekim H.361/M.971 tarihinde meydana gelen ha-

82 Mez, A.g.e., c.I, s. 30.
83 ed-Dûrî, A.g.m., s. 900.
84 Mez, A.g.e., c.I, ss. 30-31. H.IV/M.X. yüzyılın en meşhur hırsızları arasında ismi geçen İbn Hamdûn, Bağdad ile Vâsıt arasında kalan bölgede geniş çapta hırsızlık ve soyg nlar yapmıştır. (Mez, A.g.e., c. II, ss. 400-401).

diselerde binlerce insan ölmüş, üç yüz dolaylarında dükkan yanmıştır.[85] Ayrıca H.422/M.1030 tarihinde ortaya çıkan kargaşalar sonucunda da çarşıların çoğu harabe haline gelmiştir.[86] Bütün bu olayların iktisadi hayatta etkili olduğu, iç ve dış ticâri faaliyetlerin gerileme gösterdiği muhakkaktır.

Nitekim H.IV/M.X. asırdaki kargaşalı dönemdeki Bağdad'ı tavsif eden Makdisî şunları nakletmektedir:

"Müslümanlar için, bizim anlatamayacağımız kadar güzel bir şehirdi. Ancak Hilâfetin durumu zayıflayınca Bağdad da geriledi, nüfusu azaldı. Şehir harap hale geldi. Câmisi sadece Cuma günleri dolmaktaydı. Bundan sonra boştu... Korkarım ki, bir çok fesat, cehalet ve fitne ile Samerra gibi olmaya başlayacak."[87]

Bu bölümü bitirmeden şu noktaya da işaret etmek istiyoruz; her ne kadar Bağdad, kuruluşunun ilk yıllarında ve özellikle H.IV/M.X yüzyılda en parlak günlerini yaşamışsa da, M. 1258 tarihinde Moğollar tarafından istila edilip kısmen tahrip edilinceye kadar Abbasilerin merkezi olarak kalmıştır.[88]

Buraya kadar, Halife Mansur tarafından kurulmasından itibaren Bağdad'ın ticâri hayat açısından da içinde bulunduğu durumunu ele aldık. Bundan sonraki sahifeler deise Bağdad'ın, diğer şehir ve memleketlerle olan ticâri ilişkilerini ve ticâreti yapılan mallar konusunu inceleyeceğiz.

B. BAĞDAD'IN TİCÂRİ İLİŞKİLERİ

Bu başlık altında, Bağdad'ın ticâri ilişkileri bulunan şehir ve memleketler ile Bağdad çarşılarına dı-

85 İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. VII, ss. 619-620.
86 ed-Dûrî, A.g.m., s. 900.
87 Makdisî, A.g.e., s. 120.
88 Bkz. Stanley, A.g.e., s. 299.

şarıdan gelen ve aynı şekilde de Bağdad'dan diğer yerlere gönderilen ticâret malları konusu üzerinde duracağız.

Konuyu iki ana başlık altında incelemeyi düşünüyoruz. Birinci kısımda Bağdad'a nerelerden ve ne tür ticâret mallarının geldiğini ele alırken, ikinci kısımda ise bunun karşılığı olarak Bağdad'dan hangi şehir ve memleketlere ne tür ticâret malının gönderildiği konularını inceleyeceğiz. Bunu yaparken de, Bağdad'ın hangi şehir ve memleketlerle ticâri ilişkileri olduğuna da işaret edeceğiz.

Bu konuların incelenmesine geçmeden önce, her ne kadar Bağdad'ın yerinin seçilmesi konusu ele alınırken belirli oranda temas edilmişse de, Bağdad'ın gelişerek önemli bir ticâri hayata sahne olması hususunda önemli rol oynayan unsurlar üzerinde durmanın, gerek çalışmamız ve gerekse de burada incelenecek konu açısından önemli olduğu fikrini taşımaktayız.

Bağdad'da ticâri hayatın canlı bir şekilde görülmesini sağlayan faktörleri iki noktada ele almak mümkündür. Bunlardan birincisi Bağdad'ın coğrafi konumu, diğeri ise, Bağdad merkez olmak üzere oluşturulan ve Bağdad'ı bir çok yerle bağlayan karayolu ağıdır.

Coğrafi konumu itibariyle taşıdığı öneme bizzat Halife Mansur'un işaret ettiğini daha önce belirtmiştik.[89] Buna göre Halife Mansur, deniz ve nehir ticâretinden geniş şekilde istifade etmeyi düşünmüştü. Zira kanallar vasıtasıyla Basra Körfezi'ne kolaylıkla ulaşılabileceği gibi ayrıca Musul, Mısır, Mağrib ve benzeri bir çok yerle aynı şekilde Dicle ve Fırat yoluyla bağlantı kurulabilecek; bu bölgelerin değerli ti-

89 Bkz. "Bağdad'ın Yerinin Seçilmesi" bölümü.

câret ürünleri Bağdad'a gelecekti. Bunlardan başka Bağdad; Cebel, Isfahan ve Horasan bölgelerinden gelen kervanların buluşma ve durak yeri olacaktı. Nitekim Bağdad'ın bu özelliklere sahip olduğunu görmekteyiz.

İkinci olarak Bağdad'ın merkezi olduğu yol sistemine göz attığımızda, Bağdad'dan başlıca beş yolun başladığını görüyoruz. Bunlar:

a. Hulvan üzerinden İran ve Orta Asya'ya giden "Doğu Yolu"

b. Musul ve Cezîre'ye giden "Kuzey Yolu"

c. Vâsıt ve Basra'ya giden "Güney Yolu".

d. Kûfe üzerinden Cezîretü'l-arab ve Yemen'e giden "Güney Batı Yolu"

e. Rakka üzerinden Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya giden "Batı Yolu". Şimdi bu yolların güzergahları üzerinde sırasıyla duracağız.

a. "Büyük Horasan Yolu" adıyla da bilinen **Doğu Yolu**, Bağdad'dan çıkan yolların en meşhuru olup, Bağdad'ın Doğusundaki "Horasan Kapısı"ndan başlamaktaydı. Buradan Hulvan'a ve daha sonra İran Dağlarını geçerek Cibâl Bölgesine ulaşan bu yol, devamla Kirmanşah, Hemedân ve Rey'e varmaktaydı. Rey'den sonra Kûmıs'ı geçerek Horasan Bölgesi'ne giren Büyük Horasan Yolu, daha sonra Tûs ve Merv'e, buradan da Buhara ve Semerkand'a ulaşmaktadır.[90]

90 G.Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Muslim Conquest to the Time of Timur, Cambridge University Press, Cambridge, 1930, s. 8. (Arapça çevirisi, s. 23). Bu yolun daha geniş olarak güzergahı hakkında şu kaynaklardan faydalanılabilir: İbn Rüste, el-A'laku'n-Nefîse, Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1891, ss. 165-169; İbn Hurdazbih, Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, 2. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967, ss. 19-22; İbn Havkal, Kitâbu Sûreti'l-Ard, 2. bsk., Yay. J.H. Kromers, Leiden, 1938, c. I, ss. 256-258; Makdisî, A.g.e., ss. 400-402.

Büyük Horasan Yolu üzerinde bulunan şehirlerden de farklı yerlere giden bir takım tali yollar ayrılmaktaydı. Meselâ, Kirmanşah'dan Tebriz'e giden bir yol, Hemedân'dan Isfahan'a giden bir yol, Rey'den Zencân'a giden bir yol; Neysâbur'dan ise Kûhistan'daki Tıbs'a ve Sicistan'daki Herât ve Zerenc'e giden iki yol, Merv'den Belh ve Ceyhun ötesine giden bir yol, Buhara'dan ise Tirmiz'e giden bir yol ayrılmaktaydı.[91]

b. Bağdad'dan Musul'a giden **Kuzey Yolu**, "Bâbü'l-Bürdân"'dan başlayarak Samerra'yı geçip Tekrit'e kadar gitmekteydi. Tekrit'te, Bağdad'daki "Mahalletü'l-Harbiyye" denen kısımdan başlayan kervan yolu ile birleşmekteydi.[92]

c. Bağdad'ın Basra Kapısı'ndan başlayarak Vâsıt ve Basra'ya giden **Güney Yolu**, öncelikle Vâsıt'a ve buradan da daha kolay olan Dicle nehri vasıtasıyla Basra'ya ulaşmaktaydı. Yine Vâsıt'tan sonra Huzistan içlerine kadar uzanmaktaydı.[93] Dolayısıyla adı geçen yer ve bölgelerle Bağdad'ın ticâri ilişkileri sağlanmaktaydı.

d. Kûfe üzerinden Cezîretü'l-Arab ve Yemen'e giden **Güney-Batı Yolu**, Bağdad'ın Kûfe Kapısı'ndan başlamaktaydı[94] ve Mekke ve Medine'den geçerek Hicaz bölgesine de geçtiği için "Hac Yolu" olarak da bilinmekteydi.[95] H.331/M.943 tarihinde Bağdad'da karışıklıkların ortaya çıkması üzerine çok sayıda

91 Strange, A.g.e., s. 9. (Arapça çevirisi, s. 24).
92 Strange, A.g.e., s. 84. (Arapça çevirisi, s. 113). Daha geniş bilgi için bkz. İbn Hurdazbih, A.g.e., s. 93; Makdisî, A.g.e., ss. 135, 148-150.
93 Strange, A.g.e., s. 82. (Arapça çevirisi, ss. 110-111). Daha geniş bilgi için bkz. İbn Rüste, A.g.e., ss. 184, 186-188; el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 320.
94 Strange, A.g.e., s. 31 (Arapça çevirisi, s. 49). Aynı şekilde Hicaz'dan Bağdad'a gelenler de Kûfe Kapısı'ndan Bağdad'a girmekteydiler. (Bkz. el-Hamevî, A.g.e., c. I, s. 544).
95 Strange, A.g.e., s. 11 (Arapça çevirisi, s. 25).

Bağdadlı tüccâr, karşı karşıya kaldıkları kötü durum neticesinde hac kafilesi ile beraber bu yol üzerinden Şam ve Mısır'a hicret etmiştir.[96]

Bağdad'ın Kûfe Kapısı'ndan başlayan bu yol Kerh'den geçerek Sarsar ve Kasru İbn Hubeyre'ye ve buradan da Kûfe'ye gelirdi. Kûfe'den sonra çöle, Kâdisiyye'ye uğrayarak devam ederdi.[97]

e. Bağdad'ın Şam Kapısı'ndan başlayıp Mısır ve Kuzey Afrika'ya giden **Batı Yolu**, Bağdad'dan çıktıktan sonra "Bâbü'l-Muhavvel" denilen kısımdan geçerek[98] Enbar şehrinde Fırat nehrine ulaşır, buradan da Rakka'ya ve deniz yoluyla Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar giderdi.[99]

Bu ana yollar ve bunların yanında buralardan ayrılan ikinci derecede önemli olan yollar sayesinde de Bağdad, daha farklı yerlerle bağlantı kurabilmekteydi. Bu durum netice itibariyle Bağdad'ın ticâri hacmini artırdığı gibi, kültürel faaliyetlerde canlanmaya sebep olmuştur. Ayrıca denizden uzak olması sebebiyle ortaya çıkan olumsuz durum, bu yollar vasıtasıyla ortadan kaldırılmıştır. Nitekim bütün Orta Asya ve İran'ın dağlık bölgelerinin çoğundaki müslümanlar ile Aral ve Hazar Denizlerinin kuzeyindeki ülkelerde yaşayanların hepsine bütün bu karayolları ile ulaşılabilmiştir.[100] Başka bir ifadeyle Bağdad, bu

96 Mez, A.g.e., c. II, s. 418.
97 Strange, A.g.e., s. 82. (Arapça çevirisi, s. 111). Daha geniş bilgi için bkz. İbn Rüşte, A.g.e., ss. 174-175, 180-182; el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 308; İbn Hurdazbih, A.g.e., ss. 125, 145.
98 Strange, A.g.e., s. 31 (Arapça çevirisi, s. 49).
99 Strange, A.g.e., s. 11 (Arapça çevirisi, s. 25). Rakka, Basra Körfezinden Akdeniz yakınlarına kadar ticâri seferlere elverişli olan ve Suriye'ye giden Fırat nehir güzergahı üzerinde Balis şehri ile beraber iki önemli noktadan biriydi. (Bkz. W. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1975, ss. 48-49. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. el-Hamevî, A.g.e., c. IV, ss. 67-68).
100 Spuler, A.g.m., s. 12. Ayrıca bkz. Heyd, A.g.e., s. 31.

merkezi durumu sebebiyle bütün İslâm dünyasının değişik kısımlarını birbirine bağlama fonksiyonunu da yerine getirmiştir.[101]

Yolların Bağdad'ın ve daha geniş anlamda Abbasilerin ekonomisinde oynadıkları önemli rol dolayısıyla Halifeler, hayli yoğun bir ticâret kervanı trafiğine sahne olan yolların güvenliğine son derece dikkat etmişlerdir. Ancak, siyâsi istikrarın olmadığı dönemlerde ise ağırlığın, nehir ve kanal yollarına verildiğini de belirtmekte fayda vardır.[102]

Nehir ticâretinde Dicle ve Fırat nehirlerinin kullanıldığını daha önce söylemiştik.[103] Bunların yanısıra "Nehri İsa" olarak bilinen kanalın da bu ticârette önemli bir yeri vardır.[104] Nitekim bu kanal vasıtasıyla Mısır ve Dimeşk'den dahi bir takım ürünler Bağdad'ın ticârete tahsis edilen önemli Kerh çarşılarına ulaşmıştır.[105]

Buraya kadar gerek karayolları, bunların güzergahları ve gerekse de nehir yolları hakkında bilgi verdik. Şimdi ise Bağdad çarşılarına nerelerden ne gibi ticâret malı ve eşyasının geldiği konusunu ele alacağız.

1. Bağdad'a Gelen Ticâret Malları:

Öncelikle şunu ifade edelim ki; Bağdad, ihracattan daha çok ithalata dayalı bir yapıya sahipti. Her ne kadar diğer yerlere bir takım ticâret malları gönderiliyorsa da, daha ziyada başka yerlerden ticâret malları gelmekte ve büyük bir pazar niteliğini taşı-

101 Spuler, A.g.m., s. 19.
102 Bkz. el-Kübeysî, A.g.e., ss. 182-183.
103 Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Mez, A.g.e., c. II, ss. 394-395.
104 el-Ya'kûbî, A.g.e., ss. 250, 253; el-Istahrî, A.g.e., s. 59.
105 Strange, Baghdad During the Abbasid Caliphate, ss. 70-71.

yan Bağdad'da satılmaktaydı. Yani, günümüz iktisâdî tabiriyle ithalat fazlası olan bir şehir görünümündeydi.[106]

Bağdad'a, Irak bölgesinin diğer şehirlerinden çeşitli ticâret malları ve eşyalar gelmekteydi. Bunlardan Vâsıt'tan çok miktarda halı ve kilim türü yer döşemesi için kullanılan mallar getirilmekteydi.[107]

Kûfe'den Bağdad tüccârı için gıda maddaleri gelmekteydi. Aynı şekilde Basra'dan da hurma geldiğini görüyoruz. Ayrıca Basra'dan deniz yoluyla Hind ve Sind'e giden gemiler, bu bölgelerin değerli mallarını Bağdad çarşılarına ulaştırıyorlardı. Bağdad ile Basra arasındaki ilişkilerin çokluğuna bir delil olmak üzere Bağdad'daki ticâri işlemleri kolaylaştırmak düşüncesiyle Basralı tüccârın, Bağdad'da vekillerinin bulunmasına işaret etmek istiyoruz. Bu vekiller Basralı tâcirler adına, onların gönderdikleri malları satmaktaydılar.[108]

Musul'dan da çok miktarda gıda ve yiyecek maddaleri gelmekteydi. Bunlar arasında badem, nar, şeker kamışı ve sumağı sayabiliriz.[109]

Bilâdu'ş-Şam ve Suriye'den de yeşil sebzeler, zeytin ve yağı, kuru üzüm ve incir Bağdad çarşılarına gelmekteydi. Şam ile yapılan ticâretin miktarı hakkında bir fikir olarak, senede otuz bin dolayında elmanın Bağdad'a geldiğini belirtmek istiyoruz.[110]

el-Ya'kûbî'nin belirttiğine göre bu bölgeden gelen ticâret gemileri Fırat nehrinden İsa Kanalı'na gelirler ve bu kanal yoluyla da Bağdad'a ulaşırlardı.[111]

106 Hamdân el-Kübeysî bu konuda Bağdad hakkında, "aldığı sattığından fazla olma" anlamına gelen "Kânûnu Gılleti'l-Mütenâkıs" ifadesini kullanmaktadır. Bkz. el-Kübeysî, A.g.e., s. 184.
107 el-Bağdâdî, A.g.e., c. I, s. 102.
108 el-Kübeysî, A.g.e., ss. 185-186.
109 Makdisî, A.g.e., s. 145.
110 el-Kübeysî, ss. 191-192.
111 el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 250.

Genellikle tekstil, yani keten dokumacılığı ile meşhur olan Mısır'dan, diğer yerlere olduğu gibi Bağdad'a da, yıllık değeri yirmi bin ile otuz bin dinar arasında değişen dokuma mamüller getirilmekteydi. Hayli lüks olan bu dokumaları, Bağdad'ın ileri gelenleri satın almaktaydılar.[112]

Mısır'da dokumacılıkta meşhur olan iki şehir Tinnîs ve Dimyat'tı. Bu sahadaki önemlerine bir delil olarak Makdisî'nin Tinnîs'i, "Bağdad'ın küçültülmüş şekli" ifadesiyle[113], tavsif edişini belirtelim. Câhız'ın ifadesiyle de bu dokumalar çok güzeldi.[114] Bu sebeple özellikle Halifeler, özel günlerde ve diğer ülkelerin elçilerini veya ileri gelen ziyaretçileri kabul edecekleri zaman bu kumaşlardan yapılmış elbiseleri giymekteydiler.[115]

Bunlardan başka Mısır'dan yine çok miktarda kağıt gelmekteydi. Hatta Halife Mansur'un ileride kullanmak üzere bu kağıtları satın alarak depoladığını görüyoruz. Semerkand'da üretilen kağıdın Bağdad çarşılarına getirilmesine kadar da Mısır'dan gelen kağıt kullanılmaya devam etmiştir.[116] Ancak Semerkand'da üretilen kağıt daha yumuşak, ince ve güzel olduğu için zamanla bu sahadaki pazarı ile geçirmiştir.[117]

Bilâdı Fâris olarak isimlendirilen bölgeden de Bağdad çarşılarına değişik ürünler gelmekteydi. Bunlardan gül suyu, keten ve yün dokuma elbiseler, ayakkabı; nar ve ayva gibi meyvelerin isimlerini sa-

112 Hasen İbrahim Hasen, A.g.e., c. III, s. 322. (Türkçe çevirisi, c. IV, s. 260).
113 Makdisî, A.g.e., s. 201.
114 Amr b. Bahr el-Câhız, Kitâbu't-Tabassur bi't-Ticâre, Thk. Hasen Husni Abdi'l-Vehhâb, Beyrut, 1983, s. 36.
115 el-Kübeysî, A.g.e., s. 194.
116 el-Câhız, A.g.e., s. 36.
117 Bkz. el-Kübeysî, A.g.e., ss. 201-202.

yabiliriz.[118] Bu bölgenin şehirlerinden olan Isfahan'dan Bağdad'a, bal, siyah üzüm ve diğer meyveler gelmekteydi. Aynı şekilde Rey'den de keten elbiseler,[119] kalın dokuma kumaşlar ve pamuk geliyordu.[120]

Bağdad'ı diğer yerlerle bağlayan yolların en önemlisi "Büyük Horasan Yolu"'nun en önemli durağı olan Horasan'dan da farklı ürünlerin geldiği muhakkaktır. Tâcirlerin yanında Horasanlı hacılar da ticâri ilişkilerde önemli bir rol oynamışlardır. Beraberlerinde getirdikleri malları Bağdadlı tüccâra satmak suretiyle hayli gelir elde etmekteydiler. Horasan'dan gelen ürünler arasında buraya mahsus olan elbiseleri zikredebiliriz.[121]

Bizanslıların hakim olduğu dönemde Küçük Asya ile Bilâdu'r-Rum'dan ticâri ürünler Bağdad pazarlarına gelmekteydi. Halife Me'mun ile Bizans Hükümdarı'nın karşılıklı ticâri ilişkilere girmek istedikleri, hatta bu sebeple de aralarında yazıştıklarını kaynaklar belirtmektedir.[122] Yazışmalar sonucunda başlatılan ticâri ilişkiler sayesinde Bilâdu'r-Rum'dan, meşhur ipek kumaşlar ve elbiseler gelmeye başlamıştır.[123]

Bu ticârette "Rahdânîler"[124] olarak bilinen Yahudi tüccar zümresi önemli bir yere sahiptir. Hemen hemen bütün ticâret merkezlerini dolaşan Rahdânîler ipek, deri ve kılıç gibi ticâret mallarını İstan-

118 Daha geniş bilgi için bkz. A.g.e., ss. 196-198.
119 el-Câhız, A.g.e., s. 39.
120 Makdisî, A.g.e., s. 396.
121 el-Kübeysî, A.g.e., s. 203.
122 Bkz. et-Taberi, A.g.e., c. VIII, s. 629.
123 İbn Havkal, A.g.e., c. I, s. 246; İbnü'l-Fakîh, Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân, 2. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 252.
124 Bu tüccâr zümresi hakkında geniş bilgi için bkz. Moshe Gil, "The Rahdanite Merchants", JESHO, c. 17, n. 3, (1974), ss. 299-328.

bul'dan Antakya'ya deniz yoluyla, oradan kara yolu ile Câbiye'ye ve oradan da Fırat yoluyla Bağdad'a kadar getirmekteydiler.[125]

Kuzey Afrika ile Bağdad'ın ticâri ilişkilerine gelince; buradan gelen ticâret malları arasında en önemlisi altındı.[126] Bundan başka hurma, işlenmiş deri ve keçe gibi mallar da gelmekteydi.[127]

Bağdad'a aynı şekilde Sind, Hindistan ve Sîn (Çin)'den ticâret mallarının geldiğini görüyoruz. Bunlardan Sîn, Makdisî'nin belirttiği gibi,[128] her türlü ticâretin ve sanatın yapıldığı ve fiatların da çok ucuz olduğu bir bölgeydi. Buradan Bağdad'a çok miktarda kumaş ve pirinç gelmekteydi.[129]

Hindistan ile olan ticâri ilişkilerin başlangıcı, daha önceki zamanlara kadar gitmektedir. Bağdad'ın ve Basra'nın ticâret merkezi olarak gelişmeleri sonucunda, daha önceleri Kızıldeniz yoluyla yapılan Uzak Doğu ve Hindistan ticâreti, bundan böyle Basra Körfezi ve dolayısıyla da Bağdad ve Basra yoluyla yapılmaya başlamıştır. Bu değişiklik sonucunda ticâri işlemlerin Bağdad tüccârı lehine geliştiği kesindir.[130] Hatta Hindistan'ın bazı yetkilileri bu ticâreti teşvik de ediyordu.[131]

Hind'den Bağdad'a gelen ticâret malları arasında kaplan derisi, kırmızı yakut ve kıymetli taşlar,[132] güzel koku ve baharat, beyaz sandal ağacı, madenler ve boyayı sayabiliriz.[133]

125 İbn Hurdazbih, A.g.e., ss. 153-154.
126 el-Kübeysî, A.g.e., s. 196.
127 İbnü'l-Fakîh, A.g.e., s. 252; Makdisî, A.g.e., s. 239; İbn Hurdazbih, A.g.e., s. 153.
128 Makdisî, A.g.e., s. 474.
129 el-Kübeysî, A.g.e., ss. 206-207.
130 el-Kübeysî, A.g.e., s. 207.
131 Abdülazîz ed-Dûrî, Târîhu'l-Irâki'l-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî, Matbaatu'l-Maârif, Bağdad, 1948, s. 145.
132 el-Câhız, A.g.e., s. 34.
133 ed-Dûrî, A.g.e., s. 136.

Bağdad'ın, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Sîn (Çin) ile de ticâri ilişkileri vardı. Özellikle Müslüman tüccâr için burada özel kalacak yerler bulunmaktaydı.[134] Özel yerlerin bulunması, buraya çok sayıda tüccârın geldiğine işaret etmektedir.

Çin'den Bağdad'a gelen ticâret malları arasında mürekkep, kağıt, altın ve gümüş eşyalar[135], ipekli elbiseler ve güzel kokuları sayabiliriz.[136] el-Ya'kûbî'nin de belirttiği gibi[137] Çin'den gelen mallara karşı Bağdad'da büyük bir ilgi gösterilmekteydi. Fakat deniz yoluyla yapılan ticârette aradaki mesafenin çok uzun ve tehlikeli olması dolayısıyla buradan gelen mallar çok pahalı satılıyordu.[138]

Bu konuyu bitirmeden önce son olarak Bağdad'ın Rusya ile ilişkilerine de kısaca göz atmak istiyoruz. Rusya'da, Volga nehri civarında yapılan kazılarda ele geçen bir takım İslâmi paralar, Rusya ile Müslümanlar arasındaki karşılıklı ticârete; bu paralar arasında bazılarının Bağdad sikkeleri olması da, Bağdad ile Rusya arasındaki karşılıklı ticâretin varlığına işaret etmektedir.[139] Rusya'dan Bağdad'a gelen mallar arasında tavşan ve tilki derileri, kılıç, bal, mum ve köleleri sayabiliriz.[140]

Buraya kadar Bağdad'a hangi ülke ve şehirlerden ne gibi ticâret malları geldiği konusunu bazı örnekler vererek inceledik. Buraya kadar söylenenler ışığında Bağdad'a ele aldığımız dönemde, ticârette meşhur olan hemen hemen bütün yerlerden gelindiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

134 el-Kübeysî, A.g.e., s. 208.
135 el-Câhız, A.g.e., ss. 34-35.
136 ed-Dûrî, A.g.e., s. 136.
137 el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 253.
138 el-Kübeysî, A.g.e., s. 209.
139 Bernard Lewis, The Arabs in History, Harper and Brothers, New York, 1950, s. 88. İbn Hurdazbih Rus tüccârın geliş güzergahları hakkında geniş bilgi vermektedir. (İbn Hurdazbih, A.g.e., s. 154).
140 Daha geniş bilgi için bkz. ed-Dûr , A.g.e., ss. 152-153.

2. Bağdad'dan Giden Ticâret Malları:

Bağdad'a dışarıdan gerek deniz ve gerekse de kara yolu ile gelen ticâret kafileleri ve malları karşılığında, aynı şekilde Bağdad'dan ticâret kafileleri ve mallarının gittiği muhakkatır. Hatta Irak içindeki şehirler yanında Bağdadlı tüccârın Hindistan'a kadar gittiğini görmekteyiz. Heyd'in bu görüşümüzü destekler mahiyette verdiği bilgiyi burada aynen aktarmak istiyoruz:

"Mes'udi, 916'da Hindistan'ı ziyaret ettiğinde bugünkü Bombay şehri yakınında bulunan Saimour kasabasında böyle kalabalık bir koloniye rastgelmiştir; orada aşağı yukarı on bin müslüman olup bunlar yalnız Siraf'tan, Umman'dan, Basra'dan, Bağdad'dan veya Halifeler İmparatorluğunun diğer pazar yerlerinden gelen insanlar değildi, bunların arasında o memlekette Arap ana babadan doğma fertler de vardı; bu kimseler içinde büyük tüccarlar da mevcut olup hükümdar bunlardan birine bütün koloni üzerinde kaza hakkı vermişti."[141]

Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Bağdadlı tâcirler Hindistan'a kadar ulaşmıştı. Şimdi ana hatlarıyla Bağdad'dan nerelere ne tür ticâret mallarının gittiğini ele almaya çalışacağız.

Öncelikle şunu belirtelim ki; Bağdad'da bazı mallar bizzat üretilmekte ve imal edilmekte, bunlar Bağdad'dan yola çıkan ticâret kervanları vasıtasıyla başka yerlere götürülmekteydiler. Zira Abbasi Halifeleri bu üretim ve imalat konusuna çok önem vermişler, bu maksatla Bağdad'da bir takım küçük üretim merkezleri oluşturmuşlardır. Bunlardan cam, testi ve benzeri mamüller ile elbise imal eden işletmeleri zikredebiliriz.[142]

141 Heyd, A.g.e., ss. 38-39.
142 Hasen İbrahim Hasen, A.g.e., c. II, s. 309. (Türkçe çevirisi, c. III, s. 135).

Bunlardan başka Bağdad'da her türlü ipekli dokumalar ve elbiseler, pamuk ve kadife kumaşlar üretilmekteydi. Dokumacılık H.III/M.IX. yüzyıldan başlayarak Bağdad'da artış göstermiştir. Bu elbiseler arasında "Mahelletü'l-Atâbiyye" denilen yerde imal edilen ipekli elbiseler her tarafa gönderilmekteydi.[143] Ayrıca elbise imalinde Kerh'de, Dicle ile Basra Kapısı arasında ve sadece Tüster şehrinden[144] getirilen ustaların bulunduğu "Mahalletü'l-Tüsteriyyîn" de çok meşhurdu. Buralarda imal edilen elbiseler sadece Bağdad içinde satılmıyor, ayrıca diğer yerlere de gönderiliyordu.[145]

Daha önceki bölümde kağıdın Bağdad'a önceleri Çin'den getirildiğini, daha sonra ise Semerkand'da kağıt imalına başlandıktan sonra kağıdın Semerkand'dan alınmaya başladığını belirtmiştik. Halife Harun er-Reşid döneminde ise Bağdad'da kağıt imalına başlandığını görmekteyiz. Vezir Fadl ibn Yahya el-Bermekî'nin, kağıt imalatının çok önemli olduğunu söylemesi üzerine Halife Harun er-Reşid'in harekete geçerek Bağdad'da kağıt imal eden yerler yaptırdığını biliyoruz. Kağıt imalatında Bağdad'daki "Dâru'l-Kuzz" denilen yer çok meşhur olmuştur.[146] Özellikle H.III/M.IX ve H.IV/M.X. asırlarda kağıt imalatı en parlak dönemini yaşamıştır.[147]

Bağdad'dan diğer şehirlere ticâret kervanlarının gittiklerini söylemiştik. Bunlara örnek olarak, Bağdad tüccârının Basra ve Vâsıt'a ticâret maksadıyla gitmelerini ve Bağdad'da imal edilen malları bu şe-

143 ed-Dûrî, A.g.e., ss. 89-90.
144 Huzistan'ın en büyük şehriydi ve çok değerli elbiseler imal edilirdi. (el-Hamevi, A.g.e., c. II, ss. 34-35).
145 Heyd, A.g.e., s. 46; el-Kübeysî, A.g.e., s. 219.
146 el-Kübeysî, A.g.e., ss. 218-219.
147 Bu dönemdeki kağıt üretimi hakkında geniş bilgi için bkz. Mez, A.g.e., c. II, ss. 365-367; Hasen İbrahim Hasen, A.g.e., c. III, s. 325. (Türkçe çevirisi, c. IV, s. 263).

hirlerin pazarlarında satmalarını verebiliriz. H.313/M.925 tarihinde hurma üretiminin çok fazla olması sebebiyle sözü geçen iki şehre hurma götürülmüştür.[148] Bağdad ile Basra arasındaki ticârette Dicle nehri, seyahatin kolay olması dolayısıyla çok fazla kullanılmıştır.[149]

Aynı şekilde Horasan ve civarına da çok miktarda ticâret malı götürülmekteydi. Ancak Halife Emin ile kardeşi Me'mun arasındaki anlaşmazlığın arttığı dönemde Emin, tüccârın Horasan'a ticâret malı götürmelerini yasaklamıştır.[150] Bununla Halife Emin, hem ilişkileri azaltmak ve hem de ihtiyaç duyulan bir takım eşya ve malların Horasan'a ulaşmasını engelleyerek kardeşi Emin'i zor durumda bırakmayı; yani Bağdad'ın ekonomik üstünlüğünü kendi siyâsi zaferi ve üstünlüğü için kullanmayı düşünmüş olmalıdır.

Normal zamanlarda Bağdad'dan Horasan'a giden ticâret mallarının gerek miktar olarak ve gerekse de değer olarak çok fazla olduğunu görmekteyiz. Meselâ, H.339/M.940 senesinde Horasan'a giden ticâret kervanında üç bin dinar değerinde kağıt ve yine aynı değerde diğer ticâret malları bulunmaktaydı.[151]

Çok fazla olmamakla beraber zaman zaman Bağdad'dan Bilâdu'r-Rûm'a tüccâr gitmekteydi. Halife Me'mun ve Mu'tasım adı geçen bölgeye fetih maksadıyla gittiğinde hurma taşıyan ticâret kervanları da arkalarından aynı bölgeye gelmiştir.[152]

Kara ticâreti yanında deniz ticâretinde de Bağdadlı tâcirler geniş şekilde faaliyet göstermiştir. Öncelikle Bağdad-Şam ticâreti Fırat nehri üzerinden

148 İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. VIII, s. 160.
149 ed-Dûrî, A.g.e., s. 138.
150 et-Taberî, A.g.e., c. VIII, s. 405.
151 el-Kübeysî, A.g.e., s. 221.
152 el-Kübeysî, A.g.e., s. 223.

yapılmaktaydı.[153] Yine Mez'in naklettiğine göre özellikle H.IV/M.X. asrın ilk yıllarında Bağdad'da, gerek insan ve gerekse de ticâret malı taşıyan gemi sayısı, küçük-büyük, otuz bin civarında olup, bunların günlük kazançları dört-beş dirhem dolaylarındaydı.[154]

Genellikle kara ticâretinin hakim olduğu Bağdad'da, refahın ve hayat seviyesinin gittikçe artması ve lüks hayat, Hint baharat ve güzel kokularının, Çin ipeklerinin Bağdad'a ithalini zorunlu hale getirmiştir. Bu sebeple Bağdadlı tüccâr uzun deniz seferlerine çıkmak zorunda kalmıştır. Bağdadlı tâcirlerin bu deniz seferlerine çıkarken, Bağdad'da imal edilen ürünleri beraberlerinde götürdükleri muhakkaktır. Deniz ticâretinde zamanla Bağdad hayli gelişme göstermiştir. Hatta Bağdad, tarihi Abbasi Halifesi Harun er-Reşid zamanına kadar götürülen meşhur denizci Sinbad'ın seferlerine daima başlangıç yeri olmuştur.[155]

Bağdad'dan yola çıkan denizciler Basra Körfezi üzerinden Uzak Doğu'ya gitmekteydiler. Abbasilerin ilk dönemlerinde Bağdad, Seylan ticâretine tamamen hakim olmuştur. Hindistan ve Çin seferlerine çıkan Bağdadlı tüccârın Kanton şehrine kadar geldiklerini görmekteyiz.[156] Bu yolculukları sırasında diğer tüccâr ile beraber Bağdadlılar da büyük bir merkez olan Deybul'a uğramakta; buraya gelen tâcirler ile karşılıklı mal değişimi yapmaktaydılar.[157] Bunun yanısıra Bağdad tüccârı Merrâkeş'in güneyinde kalan Sicilmasa şehrine kadar gitmiş, hatta bazısı burada yerleşmiştir.[158]

153 Mez, A.g.e., c. II, s. 395.
154 Mez, A.g.e., c. II, s. 397.
155 Heyd, A.g.e., ss. 31-32.
156 İsmet Kayaoğlu, İslâm Kurumları Tarihi, 2. bsk., A.Ü. Basımevi, Ankara, 1984, s. 100.
157 Heyd, A.g.e., ss. 39-40.
158 Mez, A.g.e., c. II, s. 382.

Buraya kadar verdiğimiz örnekler ışığında Bağdad'ın sadece Halifelik dahilindeki şehir ve yerlerle değil, ayrıca İslâm Halifeliği dışındaki ülke ve şehirlerle de ticâri ilişkileri olduğunu söyleyebiliriz. Bütün bu karşılıklı ilişkiler neticesinde, özellikle Bağdadlı tüccârın ve daha geniş anlamıyla Abbasilerin çok büyük servet elde ettiklerini belirtmek gerekiyor. Gittikçe zenginleşen ve bununla beraber daha fazla da güç sahibi olan Bağdadlı tâcirlerin sosyal hayattaki rolleri de değişmeye başlamıştır. İslâm'ın ilk döneminde Mekke'de ticâri hayatı ele alırken İslâmiyet'in doğuşu ile Mekke ticâreti arasındaki bağlantıyı ele aldığımız gibi, buna benzer şekilde Bağdadlı tüccârın, Bağdad'ın sosyal hayatında, özellikle sosyal karışıklıklarda oynadıkları role temas etmek istiyoruz.

C. BAĞDADLI TÜCCÂRIN SOSYAL KARIŞIKLIKLARDA OYNADIĞI ROL

Bu bölümde, Bağdadlı tüccârın özellikle sosyal karışıklıkların ortaya çıktığı dönemlerde Halifeler ve halk ile ilişkileri konusunu ele alacağız.

Tüccârın sadece ticâretle uğraşıp, içinde bulundukları toplumun problemleriyle ilgilenmedikleri söylenemez. Bu sebeple Bağdadlı tâcirlerin, Halife adayları arasındaki mücadelelerde, Halifelere karşı başlatılan isyan ve ayaklanmalarda rol aldıklarını; buna karşılık da, diğer devletlere karşı açılan savaşlarda Abbasi Halifelerine yardımcı olduklarını, onlara destek sağladıklarını görüyoruz.

Emin-Me'mun mücadelesinde Bağdadlı tüccâr, Me'mun'a karşı Emin'e destek olmuş, onun tarafını tutmuştur. H.197/M.812 tarihinde Me'mun'un Bağdad'ı muhasara altına aldığı zaman Kerh'de bulunan tüccâr ve esnaf, Me'mun ve ordusuna karşı Bağ-

dad'ı savunmuştur. Fakat durumun Me'mun lehine döndüğünü gören ticâret erbabı, Me'mun tarafını tutmanın daha faydalı olduğunu anlayarak, bu defa Me'mun'u desteklemeye başlamışlardır.[159]

Halife Mu'tasım'ın hilâfet merkezi olarak Samerra'yı seçmesinden ve oraya yerleşmesinden sonra Bağdad'ın ticâretinde görülen gerileme karşısında Bağdadlı tüccâr ve esnaf, Mustaîn ile Mu'tez billah arasındaki halifelik mücadelesinde Mustaîn tarafını tutmuştur. Çünkü Mustaîn, hilâfet merkezi olarak tekrar Bağdad'a geri dönmeyi düşünmekteydi. Bu değişiklik ise, Bağdad'ın eski ticâri canlılığını tekrar kazanmasına sebep olacaktı.[160]

Hilâfet mücadelesinden uzak olarak çarşılarda görülen bazı soygun ve yağma hareketleri karşısında tüccâr ve esnafın, Halifeye karşı tavır takındıklarını da müşahede ediyoruz. Meselâ, soygun ve yağmalar karşısında emniyet tedbirleri alınması ve böyle olayların önlenmesi için tüccâr, Halife Müeyyed'e karşı protestoda bulunmuşlardır. Hatta bu ve benzeri maksatlarla zaman zaman çarşıdaki bir dükkanda toplanarak, ortak hareket etmek için planlar yaptıklarını da görüyoruz.[161] Aynı şekilde Hilâfete karşı harekete geçenler, çarşılardan kendilerine merkezler edinirler, tüccârın elindeki ekonomik gücü kendi lehlerine kullanmaya çalışırlardı.[162] Hatta zaman zaman tüccârın bu tür hareketleri destekledikleri de görülmekteydi. Meselâ, Kûfe'de Abbasilere karşı ayaklanan Ebû'l-Huseyn Yahya b. Ömer el-Alevî'ye Bağdad'daki kasaplar, aynı mezhebin mensupları olmaları dolayısıyla destek olmuşlardır.[163]

159 et-Taberî, A.g.e., c. VIII, s. 447; el-Kübeysî, A.g.e., ss. 355-356.
160 el-Kübeysî, A.g.e., s. 359.
161 el-Kübeysî, A.g.e., ss. 360-361.
162 et-Taberî, A.g.e., c. IX, ss. 343, 349.
163 el-Kübeysî, A.g.e., s. 359.

Buraya kadar belirttiğimiz örneklerde tüccâr ve esnafın tavrı, kendi çıkarları doğrultusunda olmuştur. Başka bir ifadeyle, tâcirler, ticâretlerinin gelişmesini gözönünde bulundurarak hadiselerde taraf tutmuştur.

Bunlar dışında tüccâr ve esnafın, özellikle başka ülkelerle yapılan savaşlarda devlete destek verdiklerini, bizzat sefere katıldıklarını da müşahede etmekteyiz. Meselâ, Halife Harun er-Reşid'in H.165/M.781 tarihinde Bizans'a karşı tertip ettiği askeri sefere aktif olarak katılmışlardır.[164]

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Tüccâr ve esnaf ticâret ve alış-verişlerini terkederek nasıl böyle bir sefere katılabilmiştir? Bu soruya cevap olarak Hamdân el-Kübeysî, tüccârın bu sefere ticâri maksatla katıldıklarını, orada ucuz fiatla satın aldıkları malları Bağdad'a geri döndüklerinde sattıklarını ve bu şekilde kâr elde ettikleri görüşünü savunmaktadır.[165]

Seferlere katılmaları yanında, Bağdadlı tüccâr özellikle sınırların korunmasında da aktif olarak görev almışlardır.[166] Başka bir ifadeyle, ticâret maksadıyla her tarafı dolaşan tâcirler, bu maksatla gittikleri sınır bölgelerinde, gerektiğinde müdafaa amacıyla buralardaki askeri faaliyetlere katılıyorlardı.

Buna bağlı olarak ayrıca ticâri amaçla yaptıkları seferler sırasında gördükleri yenilikleri ve her türlü haberi beraberlerinde Bağdad'a getirerek kültürel hayatta da etkili olmuşlardır. Karşılaştıkları yeniliklerin ilk habercileri ve birer kültür elçisi olarak da vazife yapmışlardır. Gerektiğinde casusluk görevi

164 et-Taberî'nin rivâyetine göre, bu sefere katılanların sayısı hayli fazlaydı. (Bkz. et-Taberî, A.g.e., c. VIII, ss. 153-154).
165 Bkz. el-Kübeysî, A.g.e., s. 365.
166 et-Taberî, A.g.e., c. IX, s. 262.

de yaparak memleketin korunmasına ayrıca bu şekilde de katkıda bulunmuşlardır.

Bağdadlı tüccârın, şehrin sosyal hayatına katılmaları konusunda bir fikir vermek üzere şu örneği hatırlatmak istiyoruz. H.175/M.791 tarihinde "Gulâmu Halil" ismiyle bilinen Ahmed b. Mirdas el-Bâhili'nin ölümü üzerine Bağdad çarşıları kapatılarak hemen hemen herkes cenazeye katılmak için yola çıkmıştır.[167]

Özetle, Bağdadlı tüccâr, içinde yaşadıkları toplumun bir parçası olarak sosyal olaylarda yerlerini almışlardır. Halife adayları arasında meydana gelen mücadelelerde sessiz kalmamışlar, genellikle ticâri faaliyetlerinin gelişmesini ve iyileşmesini hesaba katarak, bu mücadelelerde bir tarafı desteklemişlerdir.

Buraya kadar, kuruluşundan başlayarak İslâm'ın ilk döneminde Bağdad'daki ticâri hayatı ele aldık; burada bulunan çarşılar ve ticâreti yapılan mallar ile ticâri ilişkileri bulunan yerler üzerinde durduk. Bundan sonra ise, aynı şekilde İslâm'ın ilk döneminde Basra'daki ticâri hayatı inceleyeceğiz.

167 el-Bağdâdî, A.g.e., c. V, s. 80.

Üçüncü Bölüm

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE BASRA'DA TİCÂRİ HAYAT

İslâm öncesi dönemde mevcut olmayan; Hz. Ömer döneminde askeri karargah görevi görmek üzere kurulan, fakat daha sonraları gittikçe gelişen; özellikle coğrafi konumu itibariyle Irak bölgesinin deniz ticâretinin merkezi özelliğini taşıyan Basra'da, Mekke ve Bağdad'ın yanısıra, İslâm'ın ilk döneminde canlı bir ticâri ve aynı zamanda kültürel hayat görülmektedir. Bir başka ifadeyle Bağdad'dan sonra önem açısından ikinci sırada gelen Basra, ticâri faaliyetler açısından hayli önemli bir rol oynamıştır. Tarih içerisinde ticâri ve ekonomik hayatta o kadar çok önem kazanmıştır ki; 'Kubbetü'l-İslâm" olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.[1]

Basra'daki ticâri hayatı iki ana başlıkta inceleyeceğiz. Birinci bölümde Basra'nın kuruluşu ve gelişmesi, çarşıları ve özellikle "Mirbed Çarşısı" üzerinde duracağız. İkinci bölümde ise bir canlı bir ticâri hayata sahne olmasının nedenleri ve ticâri ilişkileri konularını inceleyeceğiz.

A. BASRA'NIN KURULUŞU VE GELİŞMESİ

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebûbekr'in Halife olmasıyla başlayan Dört Halife Döne-

1 Abdulazîz ed-Dûrî, Târîhu'l-Irâki'l-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî, Beyrut, 1974, s. 129.

minde, İslâmi fetihlerin devam ettiğini biliyoruz.[2] İkinci Halife Hz. Ömer döneminde, özellikle Irak bölgesinde gerçekleşen fetihlerde, "Emsâr"[3] adı verilen yeni yerleşim yerleriyle karşılaşıyoruz. Bu şehirlerin mahiyetleri ve tarihi hakkında Nezar AlSayyad şunları söylemektedir:

"Karargah şehirler iki çeşitti. Irak'taki Kûfe, Mısır'daki Fustat ve Tunus'taki Kayrevan gibi bazıları "Fustat", yani zamanla Arapların buralara göçlerinin teşvik edilmesiyle yerleşik şehir haline gelen yerlerdi. Fas'daki Rabat ve Tunus'daki Manastır gibi bazıları da "Ribat", yani sınırda kurulan karargahlar olup sınır şehirlerine dönüşerek önemli şehirlerin esasını teşkil etmişlerdir. Sadece bir kısım karargah, önceden mevcut olan şehirlerde kurulmuştur. "Emsâr" tabiri daha sonraları ikinci Halife Hz. Ömer döneminde fethedilmiş yerlerin idare merkezleri ve daha sonraları yapılacak fetihler için birer üst olarak seçilen Fustat ve Ribatları belirtmek maksadıyla kullanılmıştır. "Emsâr", H.I/M.VII. asırda İslâm devletinin siyâsi gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Hatta, bu asrın kronolojik tarihinin aslında "Emsâr Tarihi" olduğu söylense, bunda mübalağa yapılmış olmaz. Basra ve Kûfe, Irak'ta Emsâr olarak işaret edilen ilk karargah şehirlerdir." [4]

2 İslâmi fetih hareketlerinin mahiyeti konusunda günümüzde Batı'da yapılan tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Shoufani Elias, Al-Riddah and the Müslim Conquest of Arabia, Toronto University Press, Toronto, 1973; Fred McGraw Donner, The Early Islamic Conquest, Princeton University Press, Princeton, 1981; Moulavi Cheragh Ali, A Critical Exposition of the Popular Jihad, Jayyed Press, Delhi, 1984.

3 İngilizce "Garrison Town" olarak tercüme edilen bu şehirler, özellikle fetihler sırasında sınırlarda başlangıçta askeri karargah olarak kurulan, fakat zamanla göçler neticesinde nüfusları artan ve normal olarak sosyal hayatın devam ettiği şehirler özelliğini kazanan yerleşim yerleridir.

4 Nezar AlSayyad, Cities and Caliphs On the Genesis of Arab Muslim Urbanism, Greenwood Press, New York, 1991, ss. 45-46.

Bu girişten sonra "İlk Karargah Şehir" olma özelliğini taşıyan Basra'nın niçin ve ne zaman kurulduğu konusuna geçebiliriz. Bu arada yeri gelmişken Basra ve Küfe'den hangisinin önce kurulduğu konusundaki bazı fikirlere kısaca işaret etmeyi uygun buluyoruz.

Basra ve Kûfe'den hangisinin önce kurulduğu konusunda, her ne kadar Basra'nın önce kurulduğu genellikle kabul edilmekteyse de, günümüz tarihçileri arasında bir fikir ayrılığı bulunmaktadır. Corci Zeydan, Basra'nın müslümanların kurduğu ilk şehir olduğunu,[5] Kûfe'nin ise Basra'dan birkaç ay sonra kurulduğunu kabul etmektedir.[6] Aynı şekilde Nezar Al-Sayyad da bu görüşü savunmaktadır. Hatta Basra için İlk Karargah Şehir anlamına gelen "The First Garrison Town" tabirini,[7] Kûfe için de İkinci Şehir anlamına gelen "The Second Mesr"[8] ifadesini kullanmaktadır. Bunlara karşılık Donner, Basra'nın Kûfe'den önce değil, sonra kurulduğunu söylemekte[9] ve bu konuda el-Ya'kûbî'den rivâyet ettiği ve Kûfe ile Meysen'in valilerinin ismini ihtiva eden listeden hareketle, "Şayet Basra mevcut olmuş olsaydı (Kûfe Valileri yanında) Meysen Valileri değil de "Âmil ale'l-Basra" (Basra Valileri) ifadesi kullanılırdı"[10] demektedir.

5 Corci Zeydan, Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî, Matbaatu Dâri'l-Hilâl, Bağdad,1958, c. II, s. 176.

6 Zeydan, A.g.e., c. II, s. 178. el-Hamevî'nin verdiği bilgiye göre Basra, H. 14/M. 635 tarihinde ve Kûfe'den 6 ay önce kurulmuştur. (Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, Thk. Ferîd Abdülâziz el-Cündî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, 1990, c. I, s. 513).

7 Nezar AlSayyad, A.g.e., s. 46.

8 Nezar AlSayyad, A.g.e., s. 55. Nitekim Belâzurî'nin ifadesine göre Kûfe, H. 17/M. 638 tarihinde, yani Basra'dan sonra kurulmuştur. (Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, Ta'lik. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut, 1938, s. 274).

9 Donner, A.g.e., s. 329.

10 Bu ifadeye yer vermektedir: "Had al-Basra been in existence, the term amil ala l-Basra would probably have been used, rather than "governer of Maysan" " (A.g.e., s. 345, dn. 40).

Hz. Ömer döneminde Irak'ta devam eden fetih hareketleri sırasında, Irak'a denizden ulaşabilmek amacıyla H.14/M.635 tarihinde, daha önce İranlılar döneminde mevcut olan ve "Huraybe" adı vedilen askeri karargahın kalıntılarının bulunduğu yere, İslâm orduları askeri kamp olarak yerleşmişlerdi. Fakat daha sonraları boşaltılan bu yer tekrar, H.17/M.638 tarihinde, Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân tarafından askeri merkez olarak tekrar seçilmiş ve İslâm ordusu buraya yerleşmiştir. Burasının seçilmesinden maksat İran Körfezi, Irak ve İran'dan gelen yolları kontrol etmek, ayrıca da Bedevi Arapların yerleşmesini sağlamak yanında Fırat ve Dicle'nin Doğu kısımlarına yapılacak askeri seferler için bir başlangıç ve hareket merkezini oluşturmaktı.[11]

Basra'nın kuruluş nedeni olarak yolların kontrol edilmesi hususunu destekler nitelikte Heyd, bu konuda şunları söylemektedir:

"Araplar, İranlılar'a karşı kazandıkları ilk zaferlerin sonunda (635-636) düşmanlarının Basra Körfezi boyunca seyrüseferde bulunmaları ve Umman ülkesiyle Hindistan'a doğru gemileri göndermelerini engellemek için, Fırat kenarında Basra şehrini kurmuşlardı."[12]

11 Ch. Pellat, "al-Basra", EI(2), c. I, s. 1085. Basra'nın ne zaman ve nasıl kurulduğu konusundaki rivâyetler ve görüşler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Târîhu't-Taberî, 4. bsk., Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Dâru'l-Maârif, el-Kâhire, 1977, c. III, ss. 590-591, c. IV, s. 42; el-Belâzurî, A.g.e., s. 341; Izzuddin Ebu'l-Hasen İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fî't-Târîh, Beyrut, 1965, c. II, ss. 485-487; Ebu'l-Hasen Ali b. Huseyn el-Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb ve Maâdinü'l-Cevher, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1982, c. II, s. 328; Ebû Hanife Ahmed ibn Dâvûd ed-Dîneverî, el-Ahbâru't-Tıvâl, Thk. Abdü'l-Mun'ım Amir-Cemâlüddîn eş-Şeyyal, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad, 1959, s. 177; el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 558.

12 W. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1975, s. 31.

İslâm orduları kumandanı olan Utbe b. Gazvân'ın Halife Hz. Ömer'e gönderdiği ve ordunun savaşmadığı zamanlarda geri dönüp yerleşebilecekleri bir yerin gerekli olduğu yolundaki isteği üzerine[13] Halife'nin, Hilâfet merkezi olan Medine'den nehir veya su engeli ile ayrılacak bir yerin yerleşim merkezi olarak seçilmesine taraftar olmadığını görmekteyiz.[14] Bu nedenle Mirbed Çarşısı'nın bulunduğu yer yeni yerleşim merkezi için tek alternatifdi.[15] Bu sebeple, Utbe b. Gazvaz'ın isteği ve ayrıca da yukarıda belirtilen gerekçeler dolayısıyla Basra'nın karargah şehir olarak kurulması, Utbe b. Gazvân'a, Hz. Ömer tarafından emredilmiştir.

Fetihlerin devam etmesi ve yeni zaferlerin elde edilmesi neticesinde farklı Arap kabilelerinin Basra'nın kurulduğu yere göç etmeleri sonucunda Basra'nın nüfusu gittikçe artmış,[16] başlangıçta geçici bir askeri karargah veya kışla gibi oluşturulan Basra, yeni göçlerle gittikçe gelişerek yerleşik bir şehir şekline dönüşmüştür. Başlangıçta, halifelik merkezi Medine'den her hangi bir şekilde coğrafi bakımdan ayrı olacak bir yerin sürekli yerleşim merkezi seçilmesine razı olmayan Hz. Ömer, bu gelişmeler karşısında Basra'nın Emsâr şehir olarak tanınmasını kabul etmiştir.[17]

B. KURULUŞUNDAN SONRA BASRA

Basra'nın kurucusu ve aynı zamanda ilk valisi Utbe'nin ölümü üzerine H.17/M.638'de vali olan Muğire b. Şu'be'nin bir yıl süren idaresinden[18] sonra

13 el-Hamevî, A.g.e., c. I, s. 512.
14 el-Hamevî, A.g.e., c. I, s. 511.
15 Nezar AlSayyad, A.g.e., ss. 46-47.
16 Göçler ve yeni yerleşimler hakkında bkz. Donner, A.g.e., ss. 232-233.
17 Nezar AlSayyad, A.g.e., s. 48.
18 et-Taberî, A.g.e., c. III, s. 596; ed-Dîneverî, A.g.e., s. 118.

valiliği atanan Ebû Mûsâ el-Eş'arî (H.17/M.638-H.29/M.649) döneminde[19] Basra, gerçek anlamda gelişmiştir. "Hıtat" adı verilen şehir planının çizilmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Emeviler dönemi Basra valisi Ziyâd (H. 35/M.656-H.53/M.675)'ın[20] idaresinde ise ilk olarak Basra Çarşısı, Mirbed'in bulunduğu yerde kurulmuştur. Daha sonraları ise buradan kaldırılarak şehrin Doğu kısmında yeni bir çarşı inşâ edilmiştir[21] ki; bu konuyu ayrıca ele alacağız.

Emeviler döneminde Basra'nın siyâsi ve idari olarak geliştiğini görmekteyiz. Bunun bir işareti olarak Horasan'ın, Basra'nın idaresi altında olduğunu belirtelim.[22] Araplar arasında kabile farklılığının tehlikeli boyutlara ulaşması ve Halife Muaviye döneminin son yıllarında daha da belirginleşmesi ile ortaya çıkan kargaşalık devresi, Abbasilerin hilâfete geçmesiyle yerini daha sakin ve Basra'nın gelişmesi açısından daha elverişli bir döneme bırakmıştır.

Nitekim Abbasiler döneminde Basra, her açıdan zirve dönemine ulaşmıştır. Bu konuda Pellat şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Şehir, H. II/M.VIII. yüzyılda ve H. III/M. IX.yüzyıl başlarında zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde tamamen gelişmiş ve nüfusu kayda değer bir şekilde artmıştır... Orta Çağda Basra, çok büyük bir şehir, bundan öte "tam bir metropolis"; aynı zamanda kervanlar için duraklama yeri olan "Mirbed" ile büyük tonajlı gemileri barındırabilen limanı "Kellâ" ile bir ticâret merkezi; Yahudi, Hristiyan ve Mevali orta sınıf insanlar dolayısıyla bir mali merkez; bir endüstri

19 el-Hamevî, A.g.e., c. I, s. 513.
20 el-Hamevî, A.g.e., c. I, s. 514.
21 Nezar AlSayyad, A.g.e., ss. 48-50.
22 R. Hartmann, "al-Basra", EI(1), c. I: 2, s. 673.

merkezi; ve hatta bir çok farklı türden hurmalarıyla bir tarım merkezi ve son olarak da yoğun bir dini ve kültürel faaliyetler merkeziydi."[23]

Bu gelişmenin yanısıra Basra'nın da Mekke ve Bağdad'da olduğu gibi meydana gelen ayaklanma ve isyanlardan her yönden etkilendiğini belirtmek gerekiyor. Bunlardan özellikle H.257/M.871 tarihinde hakimiyeti eline geçiren Zenc ayaklanması ile H.311/M.923'de vuku bulan Karmatî isyanının Basra'daki sosyal, kültürel ve ekonomik yapıyı ve şehirdeki gelişmeyi büyük ölçüde etkilemiştir.[24]

Basra'nın kuruluşundan sonra geçirdiği gelişmeler, karşı karşıya kaldığı bazı zor dönemler ve bunlardan etkilenişi konularından sonra, Basra çarşıları ve özellikle Mirbed üzerinde durmak istiyoruz.

C. BASRA ÇARŞILARI VE MİRBED

Bağdad örneğinde olduğu gibi Basra'da da, ticâretin gelişmesinde çarşılar, gerek ticâri faaliyetler ve gerekse de kültürel faaliyetler açısından önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Hatta Basra'dan bahseden eserler, çarşılarının güzelliklerinden bahsetmişler ve canlı faaliyetlere sahne oluşlarına da işaret etmişlerdir.[25]

Çarşıların kuruluşu ve gelişmesi açısından Basra Valisi Abdullah b. Âmir (H.25/M.638-H.36/M.657) dönemi yeni bir devre olmuştur. Basra'nın giderek

23 Pellat, A.g.m., s. 1086.
24 Bkz. Hartman, A.g.m., s. 673. Zenc'in Basra'yı ele geçirmesi ve tahrip etmesi hakkında bkz. İbnü'l Esîr, A.g.e., c. VII, ss. 244-246. Ayrıca Karmatîlerin ortaya çıkışı ve Basra halkı ile aralarındaki mücadeleye bir örnek olmak üzere aralarında 10 gün süren bir savaşın vuku bulduğu konusunda bkz. A.g.e., c. VIII, ss. 143-144.
25 Bkz. İbn Havkal, Kitâbu Sûrati'l-Ard, 2. bsk., Yay. J.H. Kromers, Leiden 1938, c. I, s. 80.

gelişmesi ve hatta Irak'da bir ticâret merkezi olma özelliğini kazanmasıyla, nehirlerden uzakta ve çöle yakın bir yerde kurulu olan Mirbed Çarşısı'nın, bütün ticâri faaliyetler için yetersiz hale gelmesi dolayısıyla Abdullah b. Âmir, Basra'nın planını yeniden gözden geçirmek ve büyük merkez çarşısı için yeni bir yer bulmak zorunda kalmıştır.[26]

Ziyâd b. Ebîhi (H.45/M.664-H.53/M.673)'nin valiliği döneminde, her ne kadar Abdullah ibn Âmir'in inşa ettiği çarşı, "Sûku Abdullah", hayati bir fonksiyon icra etmişse de, Ziyâd, yeni çarşıların kurulmasını sağlamıştır. Ondan sonra vali olan Bilal b. Bürde'nin idaresi döneminde, Abdullah b. Âmir'in inşa ettiği "Sûku Abdullah", yeni göçler ve ekonomik gelişmeler sonucunda ihtiyaca yeteri kadar cevap veremediği için, H.110/M.729 tarihinde yeni bir yere taşınırken diğer küçük çarşılar da daha uygun ve elverişli yerlere nakledilmiştir.[27]

Basra'daki çarşıların durumu hakkında, H.IV/M.X. yüzyılda Basra'yı ziyaret eden Makdisî'nin belirttiğine göre burada üç çarşı vardı: "Sûku'l-Kellâ", "Sûku'l-Kebîr" ve "Sûku Bâbi'l-Câmi"[28]. Ancak burada Makdisî'nin Sûku'l-Mirbed'den bahsetmediğini görüyoruz. Bunun yanında, Sûku'l-Kebîr'den de Mirbed'i kasdedip kasdetmediği belli değildir.

Aynı şekilde H.442/M.1050 tarihinde Basra'yı ziyaret eden Nâsır-ı Husrev de, değişik isimler altında

26 A.J. Naji and Y.N. Ali, "The Suqs of Basrah: Commercial Organization and Activity In A Medieval Islamic City", JESHO, c. 24, n. 3, (1981), ss. 299-300. Aynı şekilde e-Belâzurî de, Abdullah b. Amir'in çarşı kurduğundan bahsetmektedir. (bkz. el-Belâzurî, A.g.e., s. 365).

27 el-Belâzurî'nin naklettiğine göre İbn Bürde, Ma'kil Kanalı'nı açtırmış ve çarşıyı da bunun yakınına nakletmiştir. (el-Belâzurî, A.g.e., s. 358. Ayrıca bkz. Naji-Ali, A.g.m., s. 300).

28 Makdisî, Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim, 3. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967, ss. 117-118.

üç büyük çarşıdan bahsetmektedir. Bunlar; "Sûku Huzâa", "Sûku Osman" ve "Sûku'l-Kaddâhîn" olup birisi sabah, diğerleri de öğle ve akşam kurulmaktaydı.[29]

Basra çarşılarını inceleyen A.J.Naji ve Y.N.Ali, bu rivâyetleri değerlendirerek H.I ve II. asırlarda Basra'da ticâretin yapıldığı dört büyük çarşı kompleksinin bulunduğu sonucuna varmışlardır. Bunlar "Sûku'l-Mirbed", "Sûku'l-Kellâ", "Sûku Bâbi'l-Câmi" veya "Bâbu Osmân" ve "Sûku'l-Kebîr"'dir.[30] Şimdi bu çarşıları diğer kaynaklardan da faydalanarak ele alacağız.

1. Sûku'l-Kellâ (Kellâ Çarşısı):

Kelime olarak "oldukça ağır tonajli gemilerin demirledikleri yer"i ifade eden Kellâ, Basra'da aynı zamanda hem meşhur bir yer ve hem de geniş bir ticâret merkeziydi.[31]

Bu çarşıların büyük birer kompleks olduklarına yukarıda işaret etmiştik. Bu özellikleri itibariyle birçok küçük çarşıyı ihtiva etmekteydiler. Bunlardan "Medînetü'r-Rızk" veya "Dâru'r-Rızk" adıyla bilineni, bu çarşıların en önemlisiydi. Bu çarşıda gıda maddeleri satılmaktaydı.[32]

Bundan başka hayvan yemlerinin satıldığı "Sûku'l-Allâfîn"; sirke ve turşu satıcılarının bulunduğu "Sûku'l-Hallâlîn"; kullanılmış malların, elbiselerin ve ev eşyalarının satıldığı "Sûku's-Sakât"; kasapların bulunduğu "Sûku'l-Kassâbîn"; canlı koyun satışının yapıldığı "Sûku'l-Ğanem"; depo ve benzeri mal-

29 Nâsır-ı Husrev, Sefername, Çev. Abdülvehap Tarzî, İstanbul, 1950, s. 140.
30 Bkz. Naji-Ali, A.g.m., ss. 302-309.
31 el-Hamevî, A.g.e., c. IV, s. 536. Ayrıca bkz. et-Taberî, A.g.e., c. IX, ss. 429, 486; c. VI, s. 67; Naji-Ali, A.g.m., s. 304.
32 et-Taberî, A.g.e., c. VI, s. 67; Naji-Ali, A.g.m., s. 305.

zemeler ile kayıkların boyandığı zift ve katran imalatçı ve satıcılarının bulunduğu "Sûku'l-Kayyârîn"; ve eski kayık ve gemilerin parçalanarak onların ağaç ve demirlerinin satıldığı "Sûku'l-Kaflâyûn" çarşılarını örnek olarak zikredebiliriz.[33]

2.Sûku Bâbu'l-Câmi veya Sûku Bâbu Osmân (Bâbu'l-Câmi Çarşısı):

Osman b. el-Âs es-Sekafî'ye atfedilen bu merkez de büyük bir kompleks olup içinde birçok çarşı bulunmaktaydı. Bunlara örnek olarak gıda maddelerinin satıldığı "Sûku't-Taâm", kasapların bulunduğu "Sûku'l-Kassâbîn", kuyumcuların bulunduğu "Sûku's-Sarrâfîn", kağıt satıcılarının bulunduğu "Sûku'l-Varrâkîn" ve köle ticâretinin yapıldığı "Sûku'r-Rakîk"in isimlerini zikredebiliriz.[34]

3. Sûku'l-Kebîr (Büyük Çarşı):

Bağdad ile Basra arasındaki nehir yolu üzerinde kurulan Sûku'l-Kebîr de birçok önemli çarşıyı ihtiva etmekteydi. Bunların en önemlilerinden birisi "Sûku's-Sayârife", yani para mübadelesini yapanların bulunduğu çarşıdır.[35] Ayrıca Hindistan'dan ithal edilen kristalden değişik eşyalar yapıp satanların bulunduğu "Sûku'l-Billûriyyin"de, özellikle Abbasiler döneminde çok meşhurdu. Hatta Halife Mu'tasım, Samerra'nın inşasında gerekli olan cam ma-

33 Bkz. et-Taberî, A.y. Ayrıca bkz. Naji-Ali, A.g.m., ss. 305-306.

34 Bunlardan "Sûku's-Sarrâfîn"de bulunan sarraflar, bir nevi banka vazifesi de görmekteydiler. Nâsır-ı Husrev, ticâret için gelenlerin paralarını sarrafa havale ettiklerini ve ondan aldıkları makbuz ile alış-veriş yaptıklarını nakletmektedir. (Nâsır-ı Husrev, A.g.e., s. 140). Bu uygulamayla Basra'ya giren paranın kontrolü hedeflenmiş olabileceği gibi ayrıca gelen tâcirlerin de korunması, herhangi bir şekilde parasının ve değerli eşyasının çalışmasının engellenmesi hedeflenmiş olabilir. Bu çarşılar hakkında ayrıca bkz. Naji-Ali, A.g.m., ss. 306-307.

35 Naji-Ali, A.g.m., ss. 308-309.

müllerinin yapılması için buradaki ustalardan istifade etmiştir.[36]

Burada el sanatlarıyla ilgili farklı meslek sahiplerinin faaliyet gösterdiği çarşılarının bulunduğunu görmekteyiz. Bunlardan bakırcıların çalıştığı "Sûku's-Saffârîn" veya "Sûku'n-Nahhâsîn"; demircilerin bulunduğu "Sûku'l-Haddâdîn"; mutfak malzemeleri yapan ustaların bulunduğu "Sûku'l-Kaddâhîn"; marangozların çalıştıkları "Sûku'n-Neccârîn"'i zikredebiliriz.[37]

Basra'da mevcut olan tekstil üretimi dolayısıyla bunların ürünlerinin satıldığı çarşılar da, Sûku'l-Kebîr'in ayrılmaz parçasıydı. Nitekim, hallaçların bulunduğu "Sûku'n-Neddâfîn"; pamuk satıcılarının bulhunduğu "Dâru'l-Koton"; ipek satıcılarının bulunduğu "Sûku'l-Harîr"; Ziyâd b. Ebihi'ye atfedilen ve elbise satıcılarının bulunduğu "Sûku'z-Ziyâdî"yi buna örnek olarak verebiliriz.

Meslek sahiplerinin toplandığı ve ayrıca tekstil ürünlerinin satıldığı çarşılara ilave olarak, burada da yiyecek ve gıda maddelerinin satıldığı değişik çarşılar da bulunmaktaydı. Meselâ, hazır ve kızartılmış yiyeceklerin satıldığı "Sûku'l-Kallâîn"; günümüz ifadesiyle lokantaların ve fast food satıcılarının bulunduğu çarşı; her tür taze sebze ve meyvenin satıldığı "Sûku'r-Reyhân" bunlar arasında meşhur olanlardı.[38]

Buraya kadar verdiğimiz örneklerden hareketle Basra'da, canlı bir ticâri hayatın bulunduğu ve her türlü ticâretin yapıldığı, gerek Basralıların ve gerekse de dışarıdan gelen yabancıların hemen hemen her

36 İbn Vâzıh el-Ya'kûbî, Kitâbü'l-Büldân, 2. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 264.
37 Naji-Ali, A.g.m., s. 308.
38 Bkz. Naji-Ali, A.g.m., ss. 308-309.

türlü ihtiyaçlarına cevap verebilecek alış-veriş merkezlerinin yer aldığı, bunların büyük merkezi çarşılarda, yapılan ticâretin türüne göre ayrı ayrı yerlerde toplandıklarını söyleyebiliriz.

4. Sûku'l-Mirbed (Mirbed Çarşısı):

Basra'daki çarşılar arasında, ticâri faaliyetler yanında kültürel faaliyetlerin de yapıldığı Sûku'l Mirbed, en önemli ticâret mahalli olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kelime olarak "develerin saklanıp bağlandığı yer[39], hurmanın kurutulup hasad edildiği yer"[40] demek olan Mirbed, fonksiyon açısından tarihte farklı devreler geçiren önemli bir çarşıdır. Basra'nın batısında yaklaşık olarak üç mil mesafede[41] inşâ edilen Mirbed Çarşısı,çöl tarafinda inşa edilmişti ve bu sebeple de Basra'ya gelen kimsenin ilk uğradığı yer, ayrılanın da son olarak terkettiği yerdi.[42] Bu nedenle Basra'nın en hareketli yerlerinden birisiydi diyebiliriz.

R. Hartman, bu söylenenleri toplayıcı bir ifade ile Mirbed hakkında şunları söylemektedir:

"O zaman mutad plana göre inşa edilmiş olup, kabileler için ayrı ayrı mahalleleri, ortada bir meydanı ve valinin sarayını ihtiva eden eski Basra'nın garp kapısının (Bâbü'l-Bâdiya) yakınında bulunan ve "Mirbedül-Basra" denilen kervanların konakladığı büyük bir mahal mevcuttu ki, burası, her taraftan gelen Arapların alış veriş ve şiir inşad etmek gibi ticâret ve kültür hareketlerine bir merkez vazifesi görürdü." [43]

39 el-Hamevî, A.g.e., c. V, s. 115; et-Taberî, A.g.e., c. VII, s.149.
40 el-Hamevî, A.y.
41 H. Kindermann, "Sûk", İ. A., c. XI, s. 7.
42 Ahmed Emin, Duha'l-İslâm, 10. bsk., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1935, c. II, s. 80.
43 R. Hartman, "Basra", İ. A., c. II, s. 321.

Burada Mirbed'de kültürel faaliyetlerin de yapıldığına işaret edilmektedir ki, konunun bu yönüne ileride temas edeceğiz.

Mirbed'in İslâm öncesi dönemdeki durumu hakkında pek fazla bilgiye sahip bulunmamaktayız. Bu durum, İslâm öncesi dönemde pek fazla önem kazanmadığına bir işaret olarak değerlendirilebilir.

İslâmi dönemdeki Mirbed ise, burada yapılan faaliyetler açısından sürekli bir gelişme göstermiştir.Daha önce de işaret edildiği gibi başlangıçta deve pazarı ve hurma kurutulan bir yer iken, Basra'nın kuruluşu ve bunu takip eden yıllarda nüfusun gittikçe artmasına bağlı olarak, Mirbed'de gelişme göstermiştir.Özellikle Dört Halife döneminde, savaşlara sahne olduğu gibi ticâri faaliyetler de artmaya başlamıştır. Siyâsi hayattaki rolüne örnek olarak, Hz. Aişe'nin, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra etraftakilerle beraber buraya gelişini ve Mirbed'i bir toplantı yeri olarak kullanmasını[44] ve Cemel Savaşı'nın burada vuku bulmasını örnek olarak verebiliriz[45]. Bunun yanında Mirbed'de, Basra'nın pazarı olarak hurma, deve, silah ticâretinin yapıldığını; hatta gazilerin bile, kendilerine verilen ganimet mallarını burada sattıklarını[46] belirtmek istiyoruz.

Emeviler döneminde Mirbed, hem mekan olarak genişlemiş hem de fonksiyon itibariyle kültürel fa-

44 Ahmed Emin, A.g.e., c. II, s. 80. Hz. Aişe'nin bu maksatla etrafındakilerle buraya gelişi ve yaptığı konuşma hakkında geniş bilgi için bkz. et-Taberî, A.g.e., c. IV, s. 463; İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. III, ss. 212-213; Ahmed b. Muhammed ibn Abdi Rabbih, el-Ikdü'l-Ferîd, 3. bsk., Thk. Müfîd Muhammed Kamîha, 1987, c. IV, ss. 215-216; Said el-Afğânî, Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1960, ss. 414-415.

45 Bu konuda bkz. et-Taberî, A.g.e., c. IV, ss. 506 vd.; İbnü'l-Esîr, A.g.e., c. III, ss. 221 vd.; İbn Abdi Rabbih, A.g.e., c. V, s. 63 vd.

46 el-Afğânî, A.g.e., s. 419.

aliyetlerin yapıldığı bir yer haline gelmiştir. Dört Halife dönemininde görülmeyen bir şekilde şair, edip ve âlimlerle dolup taşmıştır. Bunlar arasında Cerîr, Farazdak, Ahtal ve Ebu'n-Necm el-İclî gibi isimler zikredilebilir.[47] Kurulan ilim ve şiir meclislerinde şiirler inşâd edilir, methiyeler ve hicivler söylenir, farklı konularda karşılıklı müşâvereler yapılırdı. Başka bir ifadeyle, muharebelerde yorulan beden ve ruhlar için bir rahatlık ve ferahlık sağlanırdı.[48]

Bu dönemde Emevi valisi Haccac'ın takip ettiği sert politika karşısında insanların burada hatipler etrafında toplanarak onların bu sert idare karşısında yaptıkları konuşmaları dinlediklerini görüyoruz. Aynı şekilde Şuûbiyye Hareketi de burada başlamıştır. Bu konuda özellikle İbnü'l-Mukaffâ'nın faaliyetlerine işaret etmek gerekiyor.[49]

Emeviler döneminin sonundan itibaren Mirbed'deki edebi ve ilmi hareketler oldukça olgunlaşmıştır. Bunda devletin iyi bir seviyeye gelmesi, medeniyet ve ilmin gelişmesi ile devlet adamlarının hoşgörüleri önemli rol oynamıştır. Bu dönemde Mirbed'in en ileri gelen şahsiyetleri nahivciler, şiir râvileri ile edip ve şairlerdi. Bu dönemde, daha önceleri olmayan yenilik şudur: Ebû Amr ibnü'l-Alâ, el-Esmaî ve arkadaşları, fasih Arapça konuşulan meclislere katılırlar, söylenenleri Arap dilinin kurallarının ortaya konmasını sağlamak üzere hemen yazıya geçirirlerdi.[50] Dolayısıyla Arap dilinin kurallarının

47 el-Afğânî, A.g.e., s. 419. Ayrıca bkz. İbn Abdi Rabbih, A.g.e., c. IV, s. 143; c. VIII, s. 101.

48 el-Afğânî, A.g.e., s. 408. Şair ve hatiplerin burada biraraya geldikleri konusunda ayrıca bkz. el-Hamevî, A.g.e., c. V, s. 115.

49 Ahmed Kemâl Zeki, el-Hayâtü'l-Edebiyye fî'l-Basra ilâ Nihâyeti'l-Karni's-Sânî'l-Hicrî, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1961, ss. 53-54. Ayrıca bkz. İbn Abdi Rabbih, A.g.e., c. III, ss. 278-279.

50 el-Afğânî, A.g.e., ss. 419-421.

toplandığı yer olarak Mirbed, Basra'nın kültür hayatında ve tarihinde çok önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Bu özelliğiyle Eğânî, Emâlî, el-Beyân ve't-Tebyîn gibi temel edebiyat kitaplarının H.I. ve II. asır ile ilgili kısımlarında ve hatta Taberî gibi bir tarih eserine bile Mirbed, kaynak olabilmiştir.[51]

Abbasiler döneminde de Mirbed'de çok yönlü faaliyetlerin devam ettiğini görmekteyiz. Mevâlî unsurun sosyal hayatta etkili olmaya başlamasından sonra Mirbed çok daha önemli bir fonksiyon üstlenmiştir. Kabile asabiyetinin gittikçe zayıflaması, İslâm toplumuna giren Arap dışındaki insanların Arapça'yı kullanırken yaptıkları hatalar sonucunda gerek dilin ve gerekse de sosyal yapının korunması açısından "Mirbed", bir nevi kültür ve dil akademisi olarak sosyal hayatta meydana gelen değişikliklere cevap verecek tarzda farklı faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir merkez haline gelmiştir. Nahiv konusunda Basra Ekolü ile Kûfe arasında ortaya çıkan ihtilaf ve çatışmalarda Basra Ekolü, en büyük desteği Mirbed'den sağlamıştır.[52]

Abbasiler döneminde insanların Mirbed'e karşı gösterdikleri ilgi o derece artmıştır ki; buraya güzel evler yapılmış, insanın hiçbir ihtiyacı olmasa dahi sadece dinlenmek için Mirbed'e gelmesi zaruri hale gelmiştir. Nitekim bu özelliği dolayısıyla Irak dünyanın, Basra Irak'ın, Mirbed de Basra'nın en güzel yeri olarak tavsif edilmiştir.[53]

Mirbed, H.IV/M.X. asır başlarına kadar Basra'nın ticâri ve kültürel hayatında hayati rol oynamaya devam etmiştir. H.IV/M.X. asırdan itibaren ise canlılık ve önemini yitirmeye başlamıştır. Hatta Makdisî, bu

51 el-Afğânî, A.g.e., s. 412.
52 Bkz. Ahmed Emin, A.g.e., c. II, ss. 81-82.
53 el-Afğânî, A.g.e., s. 409.

dönemde burasının harap olduğundan bahsetmektedir.[54] Aynı şekilde Ahmed Zeki de, burasının H.III/M.IX. asır sonlarına kadar devam ettiğini, Basra'da ortaya çıkan fesat, fitne ve kargaşalıklardan etkilendiğini söylemektedir.[55] İki asır sonra burayı ziyaret eden Yâkût el-Hamevî'nin kaydettiğine göre Mirbed, H.VI./M.XII. yüzyıl sonlarında çöl ortasında harabe bir yer haline gelmişti.[56]

Şehir hayatından sıkılan insanların sadece gezip dolaşmak veya dinlenmek için gelişleri, burasının bir nevi panayır yeri haline geldiği konusunda bize bazı fikirler vermektedir.

Bu özelliğiyle de Mirbed, Câhiliye dönemindeki Ukâz'ın İslâmi dönemde bir devamı olarak kabul edilebilir. Bu konuda Said el-Afgânî şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"İslâmi dönemde sadece Mirbed büyük bir önem arzetmiştir. Zira Mirbed, Ukâz'ın mirasçısı durumundadır ve Dört Halife döneminden itibaren Ukâz'ın icra ettiği fonksiyonu bütün özellikleriyle yerine getirmiştir. Özellikle de Ukâz'ın değerini kaybedip yok olmaya başlamasından sonra Mirbed'in durumu daha da fazla önem arzetmiştir."[57]

Hatta Mirbed, fesâhatin pratik olarak öğretildiği ameli bir medrese haline gelmiştir. Öyleki her taraftan talebeler bu maksatla buraya gelirdi.[58] Hatta Câhız'ın da fesâhati burada Araplardan şifahi olarak öğrendiği bilinmektedir.[59]

Bununla beraber ikisi arasında bir mukayese yapıldığında bazı farkların olduğu anlaşılacaktır. Şöyle

54 Makdisî, A.g.e., s. 118.
55 Ahmed Zeki, A.g.e., s. 55.
56 el-Hamevî, A.g.e., c. V, s. 115.
57 el-Afgânî, A.g.e., s. 407.
58 el-Afgânî, A.g.e., s. 420, dn. 1.
59 Ahmed Emin, A.g.e., c. II, s. 82.

ki, Ukâz'ın aksine Mirbed'e, Arap dışındaki Acem unsur da iştirak etmiştir.[60] Bu özelliğiyle Mirbed'in daha fazla toplayıcı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim burada, her şairin bir halkası, her hicivcinin bir meclisi ve her kabilenin bir toplantı yeri ve şairi vardı.[61]

Son olarak, Mirbed'in kendi ismiyle meşhur olan çarşısı yanında diğer bazı çarşıları da ihtiva ettiğini belirtmek istiyoruz. Bunlara örnek olarak, terazi yapanların ve büyük kantar sahiplerinin bulunduğu "Sûku'l-Vezzânîn"; güzel kokunun imal edilip satıldığı ve ayrıca da ilaçların satıldığı "Sûku'l-Attârîn"; deri tabakçılarının faaliyet gösterdikleri "Sûku'd-Debbâğîn" ve kitap satıcıları, cilt yapanlar, müstensih ve yazı malzemeleri satıcılarının bulunduğu "Sûku'l-Varrâkîn"'in isimlerini zikredebiliriz.[62]

Buraya kadar Basra'nın kuruluşu, gelişmesi ve çarşıları konularını inceledik. Bundan sonraki bölümde ise Basra'nın ticâri ilişkileri ve ticâreti yapılan mallar konularını ele alacağız.

D. BASRA'NIN TİCÂRİ İLİŞKİLERİ

Bu böülmde, Basra'nın ticâri ilişkileri üzerinde duracağız. Konuyu ele alırken, daha önce Bağdad'ı incelediğimiz gibi, öncelikle Basra'nın gelişerek canlı bir ticâri hayata sahne olmasında rol oynayan faktörler üzerinde duracak; daha sonra da diğer şehir ve memleketlerle olan ticâri ilişkilerini inceleyeceğiz.

Bu noktada, bir önceki bölümde ele aldığımız çarşıları ve bunlar arasında, yalnız ticâri faaliyetler de-

60 el-Afğânî, A.g.e., s. 410.
61 Ahmed Emin, A.g.e., c. II, ss. 80-81.
62 Bkz. Naji-Ali, A.g.m., ss. 303-304.

ğil ayrıca kültürel faaliyetlerin de yapıldığı Mirbed'in yanında bu şehrin içinde bulunduğu coğrafi konumun büyük önem taşıdığını söyleyebiliriz.

Coğrafya ve Tarihle ilgili kaynaklarda ve eserlerde "dünyanın önemli şehri ve ticâretinin merkezi",[63] "İran Körfezi'nde büyük ticâret limanı ve merkezi",[64] "Halife imparatorluğunun büyük banka merkezi"[65] ve "Bağdad'ın iskelesi" gibi sıfatlarla bahsedilen Basra, Irak bölgesinde ticâri önem olarak Bağdad'ı takip eden[66] önemli bir şehirdi.

Basra; metropolis, ticâret, endüstri, tarım, dini ve kültürel bir merkez olarak büyük bir önem taşımaktaydı. Özellikle deniz ticâretindeki yeri dolayısıyla, Bağdad'dan sonra ikinci bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu önemli noktaya işaret eden Spuler ve Lombard'ın bu konudaki değerlendirmeleri şu şekildedir:

"Halifeliğin doğu-sınır ticâretinin diğer önemli yolu denizdir. Basra, Mezopotamya'nın meşhur limanıydı. Mezopotamya'yı Arap Yarımadası'na, Kızıldeniz yoluyla Mısır'a, İran'ın güney sınırına, Hindistan'a ve (o zaman çok hareketli bir ilişki içinde olunmayan) Endonezya'ya ve M.738 gibi erken bir tarihte müslüman tüccârın zikredildiği Çin'e bağlıyordu.[67] İslâm dünyasının merkezi olan Basra Körfezi; Kızıldeniz, Akdeniz, Karadeniz ve Hazar denizlerini birleştiren berzahların ortasında bulunuyordu. Böy-

63 el-Ya'kûbî, A.g.e., s. 323.
64 G.Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge University Press, Cambridge, 1930, s. 10. (Arapça çevirisi, s. 25).
65 Ali Mazaherî, Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları, Çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 14.
66 ed-Dûrî, A.g.e., s. 128.
67 Bertold Spuler, "Trade in the Eastern Islamic Countries", Islam and the Trade of Asia, Yay. A.S. Richards, Oxford, 1970, s. 14.

lece İslâm iki büyük iktisadi alanın birleştiricisi ve kaynaştırıcısı durumundaydı: Hint Okyanusu ve Akdeniz."[68]

Bu nakillerden de açık bir şekilde anlaşıldığı gibi, Basra, özellikle deniz ticâretinde oynadığı önemli fonksiyon açısından büyük bir değer taşımaktaydı. Bu açıklamalardan sonra Basra'nın diğer memleketlerle olan ticâri ilişkileri üzerinde durabiliriz.

Basra'nın diğer yerlerle olan ticâri ilişkileri konusunda öncelikle deniz aşırı ülkelerle münasebetlerine temas etmek gerekiyor. Çünkü Uzak Doğu, Hind ve Çin'e giden gemilerin çıkış noktası olan Basra'dan[69] hareket eden gemiler büyük oranda Hind ve Çin'e, bundan başka ayrıca da Doğu Afrika'ya kadar gitmekteydiler.[70] Hatta bugünkü Zangibar'a kadar inmişlerdir.[71]

Basra'dan Çin'e gitmek üzere denize açılan gemiler Maskat, Deybul ve Quilon'a uğradıktan sonra Bengal Körfezi'ne ve buradan da Malaka'daki Kedâ'ya geçerek Sumatra üzerinden Kamboçya ve nihayet Çin Denizi'ne ulaşır ve buranın büyük limanı ve ticâret şehri olan Kanton'da demirlerlerdi.[72] Hatta Kanton şehri, müslüman tüccâr için önemli bir ticâret merkezi haline gelmiştir. Nitekim bir kısım tâcir burada yerleşmiş, Çin dilini öğrenerek, Çin hükümeti ile buraya gelen yabancı tüccâr arasında arabuluculuk görevi yapmaya başlamışlardır.[73]

Bu seferlerin hayli uzun sürdüğü muhakkaktır. Yolculuk sırasında uğranılan her şehirde bir müddet

68 Maurice Lombard, İlk Zafer Yıllarında İslâm, Çev. Nezih Uzel, Zafer Matbaası, İstanbul, 1983, s. 22.
69 Heyd, A.g.e., s. 31
70 ed-Dûrî, A.g.e., s. 145.
71 İsmet Kayaoğlu, İslâm Kurumları Tarihi, 2. bsk., A.Ü. Basımevi, Ankara, 1984, s. 100.
72 ed-Dûrî, A.g.e., s. 146. Ayrıca bkz. Kayaoğlu, A.g.e., s. 100.
73 ed-Dûrî, A.g.e., s. 150.

kalındığını söylemek yanlış olmasa gerektir. Bu durum karşısında karşılıklı olarak ticâri alış-verişin yanında kültürel alış-verişin de yapıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Basra ile Çin arasındaki deniz ticâreti H.III/M.IX. asırda karşılıklı olarak devam etmekteydi. Başka bir ifadeyle, Basra'dan Çin'e giden müslüman tüccâra karşılık, Çin'den de gemiler Basra'ya gelmekteydiler.[74] Ancak M.879-889 yılları arasında Çin hanedanlığındaki iç savaşlar dolayısıyla Kanton'un artık emniyetli olmayışı nedeniyle Müslüman tüccârı taşıyan gemiler Kedâ'ya gelmeye başlamışlardır. Aynı şekilde Çin gemileri de buraya gelerek, Kedâ'da karşılıklı alışveriş gerçekleştirilmiştir.[75]

Basra'dan Çin'e kadar ulaşan deniz ticâretinde, dış mahallesi olan Ubulla'nın[76] oynadığı role de işaret etmek gerekiyor. Hatta İslâm'dan önceki dönemlerde dahi Çin ve Hindistan'dan ticâret mallarını getiren gemiler öncelikle o dönemlerde Apogolos adını taşıyan Ubulla'ya gelmekteydiler.[77]

Müslüman tüccârın Çin'e gidişine karşılık olarak Çin'den de tüccârın Basra'ya kadar geldiğini görmekteyiz. Tang hanedanı tarafından yönetilen Çinliler, denizde büyük bir faaliyet gösteriyorlar, Basra Körfezi'nde Sîrâf'a kadar geliyorlardı.[78] Bu sebeple, Basra Körfezi'nde bulunan ve Basra'nın limanı olarak vasıflandırabileceğimiz Sîrâf'ın da, Basra'nın deniz ticâretinde büyük bir önem taşıdığını belirtmek gerekiyor.

Çinli gemiler Basra'dan ülkelerine geri dönerken Sîrâf 'dan geçerler ve burada Umman ve diğer yer-

74 el-Yakûbî, A.g.e., ss. 365-366. Ayrıca bkz. ed-Dûrî, A.g.e., s. 146.
75 ed-Dûrî, A.g.e., ss. 146-147.
76 Hartman, "al-Basra", s. 673
77 Heyd, A.g.e., s. 9
78 Heyd, A.g.e., s. 33.

lerden gelen ticâret mallarını yüklerlerdi.[79] Burada Sîrâf 'ın ticâretteki bu büyük payı yanında, özellikle Arap dili üzerinde de etkisinin olduğunu söyleyelim. Doğu Asya ve Çin ve Hind'e giden Müslüman Arap tüccâr, Sîrâf 'da konuşulan Farsça'nın etkisinde kalarak, özellikle denizcilikle ilgili Farsça terimleri benimsemeye ve bunları kullanmaya başlamşıtır.[80]

Çin ile olan ticâri ilişkilerde Basra, diğer yerlerden gelen tüccâr için bir istasyon görevi de görmüştür. Zira arasıra Semerkand ve Horasanlı tüccâr Çin'e gitmek için Basra'ya geliyor ve buradan gemilere binerek yola çıkıyorlardı.[81]

Basra'nın Çin dışında diğer ülkelerle olan ilişkilerine gelince; Basra ile Kızıldeniz arasında da deniz ticâreti yapılmaktaydı. Fakat Makdisî'nin işaret ettiği gibi, gemiler zaman zaman korsanlar tarafından saldırıya uğradıkları için bu yolculuklarda korumasız yola çıkmıyorlardı.[82]

Doğu Afrika'ya giden tüccâr ise, bugünkü Mozambik kıyılarına kadar ulaşmıştır. Hindistan ile arasındaki ticâri ilişkilerinin varlığının bir delili olarak, bugünkü ismiyle Chaul şehrinde, H.IV./M.X. yüzyıl başlarında Bağdad, Basra ve diğer yerlerden gelen insanların bulunuşunu gösterebiliriz.[83]

Deniz ticâreti yanında Basra'nın, kara ticâret yolu ile bağlantıları da bulunmaktaydı. Basra-Çin kara yolu ticâreti çok hareketli değildi. Çünkü aradaki mesafenin çok uzun olması yanında, Çin hükümeti zaman zaman yabancı nüfuzuna karşı

79 Heyd, A.g.e., s. 34.
80 Adam Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî, 5. bsk., Çev. Muhammed Abdü'l-Hâdî Ebû Reyde, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, Trs., c. II, s. 439.
81 Heyd, A.g.e., s. 42; ed-Dûrî, A.g.e., s. 154.
82 Makdisî, A.g.e., s. 12.
83 Bkz. ed-Dûrî, A.g.e., s. 149.

tedbir olarak yolları kapatmaktaydı.[84] Bu sebepler dolayısıyla çoğunlukla deniz ticâreti tercih edilmekteydi.

Aynı şekilde Basra-Hind kara yolu da uzun ve birçok güçlükle doluydu. Ancak İbn Hurdazbih'in naklettiğine göre, H.III/M.IX. asırda Rahdânîler olarak bilinen tüccâr grubu Basra'dan yola çıkarak, Ahvaz, Kirman ve Sind üzerinden Hindistan'a kadar gidiyorlardı.[85]

İbn Havkal'ın "Batı'da, Merrakeş'de, Basra, Bağdad ve Kûfe tüccârlarından oluşan bir koloni bulunmaktaydı"[86] şeklindeki rivâyeti de bizlere, Basra ile bu bölge arasındaki ticâretin varlığını haber vermektedir.

Yine aynı müellifin, Iraklı tüccârın Kuzey Afrika'daki Berberilerle ticâri ilişkileri olduğu ve buraya elbise götürerek karşılığında altın aldıklarını belirten rivâyetinden[87] hareketle, Basralı tüccârın da buraya giden tâcirler arasında olduğunu ve ticâri maksatla Kuzey Afrika'ya kadar gittiklerini söylemek, kanaatimizce yanlış olmasa gerektir.

Basra'nın bu şekilde devam eden dış ilişkilerine ilave olarak, hem Irak bölgesi dahilinde ve hem de Hilâfet sınırları içinde kalan diğer şehirlerle de ticâri ilişkileri bulunmaktaydı.

Bağdad'ı ve Abbasiler dönemindeki yol sistemini incelerken, Bağdad'dan çıkan yollar arasında Vâsıt ve Basra'ya giden Güney Yolu'na işaret edilmişti. Bu yol vasıtasıyla Huzistan içlerine kadar ulaşmanın mümkün olduğu da ifade edilmişti. Dolayısıyla Bas-

84 ed-Dûrî, A.g.e., ss. 153-154.
85 İbn Hurdazbih, Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, 2. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 154.
86 İbn Havkal, A.g.e., c. I, s. 60.
87 İbn Havkal, A.g.e., c. I, s. 61.

ra'nın Bağdad ve Huzistan bölgesi ile ticâri münasebetlerinin varlığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Bağdad'dan Mekke'ye giden Hac Yolu'na karşılık Basra'dan giden ikinci bir Hac Yolu, Basra ile Mekke'yi birbirine bağlamaktaydı. Hatta bu iki şehirden çıkan Hac Yolları, Mekke'nin Kuzeyinde birleşmekteydi.[88]

H.III/M.IX. yüzyılda, Abbasiler döneminde, Basra'dan başlayıp Fırat boyunca Rakka'ya ve buradan-Halep yoluyla Akdeniz'e kadar giden önemli bir ticâret yolu da gelişmişti. Güney Asya'dan Akdeniz'e getirilen baharat, koku ve diğer lüks ticâret malları bu yol vasıtasıyla Basra'ya getirilir ve buradan da diğer şehirlere dağıtılırdı.[89]

Semerkand'daki Iraklı tâcirlerin oluşturduğu bir koloniden bahsedilmektedir. Bu rivâyetle, daha önce gelerek buradan Çin'e gitmek üzere gemiye bindikleri şeklindeki rivâyeti birleştirdiğimiz zaman, Semerkand'daki Iraklı tüccâr arasında Basra'dan gidenlerin de bulunduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

E. TİCÂRETİ YAPILAN MALLAR

İslâm'ın ilk dönemindeki ticâri hayatta taşıdığı önem açısından Basra'nın, H.III/M.IX. en yüksek noktaya ulaştığını tekrar belirtelim. Bu özelliği dolayısıyla H.IV/M.X. yüzyıl ortalarında ise "Ümmü'l-Irak" ve "Kubbetü'l-İslâm" gibi sıfatlarla tanınmaya başlanmıştır. Fakat bundan önce de, hatta

88 Strange, A.g.e., ss. 11, 83. (Arapça çevirisi, ss. 25, 112). Ayrıca bu yolun tam güzergahı için bkz. Makdisî, A.g.e., s. 251.

89 Peter Von Sivers, "Taxes and Trade in the 'Abbasid Thughur, 750-962/133-351", JESHO, c. 25, n. 1, (1982), s. 73.

Halife Mansur döneminde, yukarıda belirtilen sıfatlara uygun olarak Basra, Irak'ın ithalat ve ihracat merkezi haline gelmiş; başka bir ifadeyle, Irak'a gelen veya Irak'tan başka yerlere gönderilen ticâret mallarının giriş ve çıkışları Basra yoluyla olmuştur.[90]

Basra'dan başka yerlere gönderilen ticâret malları ve ürünleri arasında ipekli kumaş; yiyecek ve meyvelerden hurma[91] ve ayva; gül suyu ve savaş malzemesi olarak kullanılan yayı[92] zikredebiliriz. Ayrıca Basra'nın ticâret limanı durumunda olan Ubulla'dan da, burada imal edilen keten elbise[93] ve yine özel olarak imal edilen mendiller ve sarık ihraç edilmekteydi.[94]

Basra'da imal edilen ve diğer yerlere gönderilen mallar arasında ismi geçen ve Arapça "Hazz" (ipekli kumaş) ve "Bezz" (pamuklu kumaş) olarak belirtilen iki ürün, ticâret malları arasında çok meşhur olanlardı. Bunlardan başka Basra'da imal edilen ve "Basra Futası" olarak bilinen bir tür kumaş da,[95] önemli ürünler arasındaydı.

Bu tür ürünler yanında Basra'da, bir takım maden ve değerli mücevher de çıkarılmakta ve imal edilmekteydi. Özellikle inci yataklarıyla meşhur olan Basra'da göze çekilen sürme taşı, antimon (râsuht), zencefirden elde edilen kırmızı mürekkep ve kurşun gibi maddeler de üretilmekteydi.[96]

90 Cemâl Efendi, "el-Basra fî Hılâfeti'l-Mansur", el-Muktataf, c. 5, n. 7, (1880), s. 178.
91 İbnü'l-Fakîh'in belirttiğine göre Basrada başka bir yerde görülmeyen şekilde her türlü hurma yetişmekteydi. (İbnü'l Fakîh el-Hemedânî, Muhtasaru Kitabi'l-Büldân, 2. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 253).
92 Makdisî, A.g.e., ss. 128,145.
93 Makdisî, A.g.e., s. 128.
94 ed-Dûrî, A.g.e., s. 134.
95 Naji-Ali, A.g.m., s. 302.
96 Strange, A.g.e., s. 81 (Arapça çevirisi, ss. 109-110. Heyd de, inci ve değerli taşların sadece Seylan adasında bulunmadığı-

Basra'nın Çin, Hind ve Uzak Doğu ülkeleri ile olan ticâri ilişkilerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak, adı geçen yerlerin önemli ticâret ürünleri olan ipek ve baharatların Basra'ya geldiği muhakkaktır. Bundan başka bir genelleme yapacak olursak, karşılıklı ilişkilerin bulunduğu bütün yerlerden de aynı şekilde, her bölgeye mahsus değerli ticâret mallarının Basra'ya geldiğini de söyleyebiliriz. Nitekim, Huzistan bölgesinde önemli bir şehir olan ve "Hızânetü'l-Basra" olarak bilinen Tüster[97] şehrinden çok miktarda taze meyve, buranın tâcirleri tarafından Basra'ya getiriliyordu.[98]

Daha önce de temas edildiği gibi, Basra ile Bağdad arasındaki ticâri ilişkilerde Basra'dan çok miktarda hurma, Bağdad'a gönderilmekteydi. Bundan başka Basra'dan deniz yoluyla Hind ve Sind'e giden gemiler, bu bölgelerden yükledikleri değerli ticâret mallarını ve ürünlerini Bağdad çarşılarına getirmekteydiler. Bağdad ile karşılıklı ticâretin daha verimli bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak maksadıyla Basralı tüccâr, Bağdad'da bir takım vekil ve ortaklar bulunduruyor; bu şahıslar, Basralı tâcirler adına gelen malları satıyordu.

Basralı tüccârın ticâret maksadıyla çok uzak yerlere gittiğini belirten İbnü'l-Fakîh'in rivâyetine göre Basralı tâcirler, Mâverâunnehir'deki Fergâna ve Sûs şehirlerine kadar ulaşmışlardır.[99] Buraya kadar giden tüccârın hangi tür ticâret malını beraberlerinde götürdükleri ve dönerken de neler getirdikleri hususunda herhangi bir açıklık olmamakla beraber,

nı, aynı zamanda Basra Körfezinde de tam verimli inci yataklarının bulunduğunu söylemektedir. (Heyd, A.g.e., s. 44. Ayrıca bkz. Kayaoğlu, A.g.e., s. 109).
97 Makdisî, A.g.e., s. 411.
98 Makdisî, A.g.e., s. 405.
99 İbnü'l-Fakîh, A.g.e., s. 15. Ayrıca bkz. Mez, A.g.e., c. II, s. 381.

bölgelere has ticâret mallarının karşılıklı olarak değiştirildiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Bu bölümü bitirmeden önce iki noktaya daha işaret etmek istiyoruz. Öncelikle Basra'nın, Irak'ın önemli bir ticâret merkezi olarak burada çok yoğun bir ticâri hayatın varolmasının sonucunda fiatların çok ucuz olduğunu görüyoruz.[100] Fiatların çok ucuz olması, buraya gelen ticâret mallarının miktar olarak çok oluşunun bir işareti şeklinde değerlendirilebilir.

İkinci nokta ise, gerek Basra ve gerekse de Bağdad, gittikçe nüfusun artması sonucunda içinde bulundukları bölgeye değil, ayrıca bütün dünyaya hitab eden birer şehir özelliğini kazandıkları için, gerek bütün İslâm ülkesinde ve gerekse de diğer memleketlerde yaşayanların ve tüccârın ilgisini çekmiştir.[101] Bunun neticesinde de İranlı, Hindistanlı ve Yahudi olmak üzere farklı ırk ve dine mensup tüccâr Basra'da yerleşmiştir.[102] Bu özellikleriyle de Basra, uluslararası bir şehir ve ticâret merkezi şekline dönüşmüştür.

Özetle İslâm'ın ilk döneminde Basra, Bağdad'dan sonra Irak bölgesinin ticâri hayatında ikinci önemli ticâret şehri olarak, özellikle Abbasiler döneminde, ihracat ve ithalat merkezi özelliğiyle ve zamanla kazandığı uluslararası bir şehir olma niteliğiyle öncelikle deniz ticâretinde aktif bir rol oynamış; çarşıları, özellikle de Mirbed sayesinde de hem ticâri ve hem de çok geniş kültürel faaliyetlere sahne olmuştur.

100 Ahmed Matlub, "el-Basra fî Türâsi'l-Câhız", al-Mevrid, c. 11, (1902), s. 28.

101 Ira M. Lapidus, "Arab Settlement and Economic Development of Iraq and Iran in the Age of the Umayyad Caliphate and Early Abbasid Caliphs", The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History, Yay. A.L. Udovitch, Princeton: The Darwin Press, 1981, s. 181.

102 Bkz. Naji-Ali, A.g.m., s. 302.

SONUÇ

Câhiliye döneminden başlayarak İslâm'ın ilk döneminde özellikle Mekke, Bağdad ve Basra'daki ticâri hayat üzerinde yaptığımız çalışmanın sonucunda elde ettiğimiz bazı hususlara işaret etmek istiyoruz.

Girişte ele alındığı gibi İslâm öncesi dönemde Arap Yarımadası ve özellikle Hicaz bölgesi, çok geniş bir ticâri faaliyete sahne olmuştur. Bunda, bölgenin tarıma elverişli olmaması yanında, coğrafî konum itibariyle değişik yerlerden gelen yolların kavşak durumunda oluşu etkili bir rol oynamıştır.

Câhiliye döneminde, gerek kültürel ve gerekse de ticâri faaliyetler açısından büyük önem taşıyan panayırlar, bölgenin daha fazla hareketlilik kazanmasında büyük bir paya sahiptirler. Bölgesel ve Araplararası nitelikli olarak tertip edilen bu panayırlar, sadece kültür birliğinin doğmasında değil ayrıca ticâri hayatta da birliğin tesis edilmesinde hayli önem arzetmektedirler. Bu panayırlar arasında en önemlisi ise, bir "edebiyat meclisi" ve "danışma yeri" olarak vasıflandırabileceğimiz Ukâz Panayırı'dır ki, tarih içindeki fonksiyonu itibariyle daha geniş olarak üzerinde çalışmak mümkündür. Câhiliye dönemi panayırlar konusunda, her ne kadar bu dönem Câhiliye olarak isimlendiriliyorsa da o dönemde yaşayan insanlar, kendi kültür ve medeniyetlerinin bir parçası olarak bu panayırlardan, yine kendi kültürel değerlerinin oluşması ve

yerleşmesi için geniş oranda istifade etmişlerdir. Hatta bu panayırlar sayesinde bölgede geniş bir sosyal hareketlilik de tesis edilmiştir. Böylece de toplumdaki sosyal donukluğun yerini, bir canlılık almıştır.

İslâm'ın ilk dönemindeki ticâri hayatta önemli bir yere sahip olan Mekke, bilindiği gibi Câhiliye döneminde itibaren Hıcaz bölgesinin en önemli bir şehri olarak aynı zamanda dini ve kültürel açılardan hayli canlı bir merkez özelliğini taşımıştır. Tesbitlerimize göre, özellikle Medine'ye hicretin gerçekleşmesi ve Medine'nin yeni hükümet merkezi olarak gelişmesine kadar geçen dönemde Mekke, gerek transit ve gerekse de bölgedeki dahili ticârette önemli bir yere sahip olmuştur. Bunda Kureyş'in tüccâr bir kabile olması kadar, Mekke'nin Harem, Kâbe ve benzeri kurumları bünyesinde bulundurması, ayrıca dini bir merkez oluşu gibi hususiyetlerin de büyük bir payı olmuştur. Ayrıca Mekke'nin ticâri anlamda dışa açılması olarak değerlendirdiğimiz "îlâf"ın da son derece önemli bir rol oynadığını belirtmek istiyoruz. Fakat netice itibariyle belki de bunları, birbirini bütünleyici unsurlar olarak ele almak ve o şekilde değerlendirmek bizce daha isabetli görünmektedir.

Câhiliye dönemini takip eden devrede Mekke, özellikle Hac mevsiminde ticâri faaliyetler açısından bir canlılığa sahne olmuştur. Günümüzde de aynı özelliği korumaktadır.

İslâm'ın doğuşu ve yayılması ile Mekke'de gerçekleşen ticâret arasındaki ilişkinin niteliği konusunda özellikle Batı ilim dünyasında ortaya atılan görüşlerden hareketle yaptığımız değerlendirme sonuç olarak bize, bu konuda doğrudan doğruya mekanik olarak bir sebep-sonuç ilişkisinin kurulamayacağı

görüşünü kazandırmışsa da, dengesizliklere karşı sosyal adaleti esas alan bir mesajı getirmesi, tüccâr sınıfının hâkim olduğu toplumda kısa zamanda geniş bir kabul görmesine ve yayılmasına yardımcı olacak bir ortam hazırlamıştır ki, bu konu daha geniş ve detaylı olarak müstakil bir çalışma şeklinde ele alınabilir.

İslâm'ın ilk döneminde Mekke'nin yanısıra aynı derecede önemli bir ticâri hayata sahne olan Bağdad, bizzat Halife Mansur tarafından yeni hilâfet merkezi olarak seçilmiştir. Halife Mansur tarafından kurulmasından önceki dönemden başlayarak ele aldığımız Bağdad'ın, yeni merkez olarak seçilmesinde siyâsi ve idari bir takım nedenlerin yanında özellikle yer seçimi konusunda, Bağdad'ın bulunduğu coğrafi konum, Abbasi Hilâfetinin diğer yerlerle ve önemli şehirlerle rahatlıkla bağlantı kurmasını sağlayacak yollar üzerinde bulunuşu ve böylece de ekonomik yapıya sağlayacağı katkılar da göz önünde bulundurulmuştur.

Nitekim Bağdad'ın şehir planında çarşıların özel bir şekilde yerleştirilmesi, daha sonraları gerek güvenlik ve gerekse de şehrin genişlemesi gözönünde bulundurularak kurulan Kerh ve Bağdad çarşılarının buraya nakledilmesi, Bağdad'da, daha düzenli bir şekilde ticâri faaliyetlerin gerçekleşmesine imkan hazırlamıştır. Zira Kerh'de, farklı meslek gruplarının ve ticâret erbabının yaptıkları iş ve ticâret türüne göre gruplandırılması, günümüzde bile dikkati çeken önemli bir husustur.

Kerh dışında Bağdad'da Rusâfe'nin daha sonraki dönemde kurulmasıyla şehrin Doğu ve Batı kısımlarının ticâri faaliyetlere katılması sağlanmıştır. Bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak Bağdad bir ticâret şehri ve hatta merkezi özelliğiyle daha fazla

gelişme göstermiş, ticâri kapasitesini artırmıştır. Bu durum da Bağdadlı tüccârın daha fazla zengin olmasını, daha genel olarak da insanların gelir düzeyinin artmasını sağlamıştır.

Bununla beraber, gerek tabii afetler ve gerekse de ortaya çıkan Karmatîler ve benzeri bazı grupların meydana getirdikleri kargaşalıklar neticesinde, belirli dönemlerde Bağdad'da, ekonomik krizler yaşanmıştır. Ayrıca Halifeler arasındaki mücadelelerde, özellikle Emin-Me'mun döneminde de aynı sıkıntılı günler yaşanmıştır.

Bağdad'daki ticâri hayatla ilgili olarak bir noktaya daha işaret etmek istiyoruz. Bağdad'ın kuruluşundan itibaren bu sahada büyük bir gelişme göstermesi, müslümanların hâkimiyetinden sonra da ticâretin kesintiye uğramadığı, hatta tam tersine gelişerek devam ettiğinin bir göstergesidir.

İslâm'ın ilk döneminde ticâri hayatta Irak bölgesinde Bağdad'dan sonra ikinci derecede önemli bir faaliyete sahne olan Basra, Hz. Ömer döneminde, başlangıçta askeri bir garnizon olarak kurulmuşsa da, göçlerle buraya gelen insanların yerleşmesi sonucunda giderek yerleşik bir şehir özelliğini kazanmış, zamanla da Bağdad gibi bir ticâret merkezi olarak gelişmiştir.

Basra'nın kuruluşu sırasında yer seçiminde, şehrin kurulacağı yerin nehir kıyısında olmasına dikkat edilmesi ve zamanla Basra'nın gelişerek nehir ticâreti yanında deniz ticâretinde önem kazanması, Abbasi Hilâfetinin hem Akdeniz ve hem de Uzak Doğu, Hint Okyanusu ile bağlantı kurmasına imkan vermiştir. Bu gelişmelere bağlı olarak da Basra sadece ticâri hayatta değil aynı zamanda endüstri ve sanayi alanlarında da büyük bir faaliyete sahne olmuştur.

Ancak, Mekke ve Bağdad'ın, gerek sosyal ve gerekse de ticâri hayatta karşılaştığı sıkıntılı dönemler Basra'da da vuku bulmuştur. Özellikle Karmatî ve Zenc isyanları sırasında Basra'da ticâri faaliyetler hayli gerileme göstermiştir.

Gerek ticâri ve gerekse de kültürel açıdan Basra'nın gelişip canlı faaliyetlere sahne olmasında Mirbed'in büyük katkısı olmuştur. Ticâretin yanında her türlü kültürel faaliyetlerin de icra edildiği Mirbed Panayırı, Câhiliye dönemindeki Ukâz Panayırı'nın İslâmi dönemde bir devamı olarak, gerek Basra ve gerekse bütün İslâm Tarihi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Mirbed, özellikle burada okunan şiirler ve hatiplerin belağat ve fesahat dolu konuşmaları sayesinde, meşhur dilcilere gerekli olan malzemeyi sağlayarak, Arap dil kurallarının oluşturulmasına büyük katılarda bulunmuştur.

Ayrıca bir sayfiye ve eğlence yeri olarak da Mirbed, günümüz anlamında tam bir Fuar-Panayır fonksiyonunu yerine getirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

EL-AFGÂNÎ, Said, Esvâku'l-Arab fî'l-Câhiliyye ve'l-İslâm, 2.bsk., Matâbiu Dâri'l-Fikr, Dimeşk, 1960.

AHMED b. Hanbel (241/855), Müsned, I-IV, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1982.

ALİ, Moulavi Cheragh, A Critical Exposition of the Popular Jihad, Jayyed Press, Delhi, 1984.

EL-ALİ, Saleh Ahmed, "The Topography of Medina", Islamic Culture, c. 35, (1961), ss. 65-92.

--------, "The Foundation of Baghdad", The Islamic City A Colloqium, Yay. A.H. Hourani-S.M. Stern, Oxford University Press, Oxford, 1970, ss. 87-101.

--------, Bağdad Medînetü's-Selâm, I-II, Matbaatu'l-Mecmai'l-Ilmi'l-Arabî, Bağdad, 1985.

EL-ÂLÛSÎ, Mahmud Şükrü (1342/1927), Bülûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l Arab, I-III, 2. bsk., Şerh ve Tashîh. Muhammed Behçetü'l-Eserî, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut, Trs.

EL-BÂĞDÂDÎ, el-Hatib (463/1071), Târîhu Bağdad, I-XIV, Matbaatu's-Saâde, el-Kâhire, 1931.

BARTHOLD, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, Çev. M.Fuad Köprülü, 3.bsk., T.T.K. Basımevi, Ankara, 1937.

EL-BEKRÎ, Abdullah b. Abdilaziz (487/1094), Mu'cemu Mesta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâdi, I-IV, 3. bsk., Thk. Mustafa es-Sakkâ, Beyrut, 1983.

EL-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ (279/892), Ensâbu'l-Eşrâf, I, Thk. Muhammed Hamidullah, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1959.

--------, Fütûhu'l-Büldân, Ta'lîk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut, 1983.

BLUNT, Anne and Wilfrid S., The Seven Odes of Pagan Arabia, London, 1903.

EL-CÂHIZ, Amr b. Bahr (255/869), Kitâbu't-Tabassur bi't-Ticâre, Thk. Hasen Husni Abdi'l-Vehhâb, Beyrut, 1983.

CEMİL Efendi, "el-Basra fî Hılâfeti'l-Mansur", el-Muktataf, c. 5, n. 7, (1880), ss. 177-180.

CEVAD, Ali, el-Mufassal fî Târîhi'l Arab Kable'l-İslâm, I-IX, Dâru'l-Ilm li'l-Melâyin, Beyrut, 1980.

CRONE, Patricia, Meccan Trade and the Rise of Islam, Princeton University Press, Princeton, 1987.

ÇAĞATAY, Neş'et, İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay., Mars T. ve S.A.Ş. Matbaası, Ankara, 1957.

DAVUD Efendi, "Bağdad" el-Muktataf, c. 5, n. 6, (1880), ss. 149-153.

DELLA VİDA, G. Levi, "Pre-Islamic Arabia", The Arab Heritage, 3. bsk., Yay. Nabih Amin Faris, Princeton University Press, Princeton, 1946, ss. 25-57.

--------, "al-Mukhtâr", The First Encyclopaedia of Islam 1913-1936, E.J. Brill, Leiden, 1987, c. VI, ss. 715-717.

ED-DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), el-Ahbâru't-Tıvâl, Thk. Abdü'l-Mün'ım Âmir-Cemâlüddin eş-Şeyyâl, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad, 1959.

ED-DÎYARBEKRÎ, Huseyn b. Muhammed (990/1582), Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi'n-Nefîs, I-II, Beyrut (Mısır H.1283'den ofset).

DONNER, Fred McGraw, "Mecca's Food Supplies and Muhammad's Boycott", Journal of the Econimc and Social History of the Orient, c. 20, (1977), ss. 249-266.

--------, The Early Islamic Conquests, Princeton University Press, Princeton, 1981.

ED-DÛRÎ, Abdulazîz, Târîhu'l-Irâki'l-İktisâdî fî'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî, Matbaatu'l-Maârif, Bağdad, 1948.

--------, "Baghdad", The Encyclopeedia of Islam, New Edition, E.J.Brill, Leiden, 1960, c. I. ss. 894-908.

EMİN, Ahmed, Duha'l-İslâm, I-III, 10. bsk., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1933-1936.

EL-EZRAKÎ, Mahmud b. Abdillah (250/865), Kâbe ve Mekke Tarihi, Çev. Y. Vehbi Yavuz, Otağ Matbaası, İstanbul, 1974.

FAHMY, A.M., Muslim Naval Organization in the Mediterranean, 2 vols., Cairo, 1966-1967.

FAROUK, Omar, The Abbasid Caliphate, The National Printing and Publishing Co., Baghdad, 1969.
FÜCK, J.W., "Fidjâr", The Encyclopaedia of Islam, New Edition, E.J. Brill, Leiden, 1965, c. ss. 883-884.
GIBB, H.A.R., Arabic Literature, Clarendon Press, Oxford, 1963.
GIL, Moshe, "The Constitution of Medina: A reconsideration", Israel Oriental Studies, c. 4, (1974), ss.44-66.
--------, "The Râhdânite Merchants", Journal of the Economic and Social History of the Orient, c. 16, n. 3, (1974), ss. 299-328.
HÂFIZ, Ali, Sûku Ukâz, Riyad, 1977.
EL-HALEBÎ, Ali b. Burhâniddîn (1044/1634), İnsânu'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye), I-III, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut (H.1320'den ofset).
EL-HAMDÂNÎ, Ebû Muhammed Hasan b. Hasan b. Ahmed b. Ya'kûb (334/945), Sıfatu Cezîreti'l-Arab, Thk. D.H. Muller, E.J.Brill. Leiden, 1884.
EL-HAMEVÎ, Yâkût (626/1229), Mu'cemü'l-Büldân, Thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut, 1990.
HAMİDULLAH, Muhammed, "Al-Ilaf ou les rapport economico-diplomatique de la Mecque pre-Islamique", Melanges Louis Massignon, Institute Français de Damas, Damas, 1957, ss. 293-311.
--------, İslâm Peygamberi, I-II, Çev. M. Said Mutlu-Salih Tuğ, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1969.
--------, Mecmuatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye, Dâru'l-İrşad, Beyrut, 1969.
--------, The First Written Constitution in the World, Ashraf Printing Press, Lahore, 1981.
HARTMAN, R., "Baghdad", The Encyclopaedia of Islam, E.J. Brill, Leiden, 1913, c. I:2, ss.672-674.
--------, "Basra", İslam Ansiklopedisi, M.E. Basımevi, İstanbul, 1961. c. II, s. 320-327.
--------, "Cidde", İslam Ansiklopedisi, M.E. Basımevi, İstanbul, 1945, c. III, ss.159-161.
HASEN, Hasen İbrahim, Târîhu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sekafî ve'l-İctimâî, I-IV, 7. bsk., el-Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, el-Kâhire, 1964.

--------, Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi, I-VI, Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1985-1986.

HEYD, W, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1975.

HITTI, Philip K., History of the Arabs, 10 bsk., St. Martin's Press, New York, 1970.

--------, Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi, I-IV, Çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, Özal Matbaası, İstanbul, 1980.

--------, Capital Cities of Islam, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1973.

HOURANI, G.F., Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times, Princeton University Press, Princeton, 1951.

HUSEİN, Raef T.A., "The Early Arabian Trade and Marketing", The Islamic Quarterly, c. 30, n. 1 ss. 109-117.

IBRAHIM, Mahmood, "Social and Economic Conditions in Pre-Islamic Mecca", International Journal of Middle East Studies, c. 14, (1982), ss. 343-358.

--------, Merchant Capital and Islam, University of Texas Press, Austin, 1990.

EL-ISTAHRÎ, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî (346/957), Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, 3. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967.

İBN ABDİ RABBİH, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (327/939), el-Ikdü'l-Ferîd, I-VIII, 3. bsk., Thk. Müfîd Muhammed Kâmiha, Beyrut, 1987.

İBN HABÎB el-Bağdâdî (245/859), Kitâbu'l-Muhabber, Thk. Eliza Lichtenstater, Haydarâbâd, 1942.

--------, Kitâbu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş, Thk. Khursheed Ahmed Fariq, Osmania University, Hyderabad, 1944.

İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsım Muhammed (380/990), Kitâbu Sûreti'l-Ard, I-II, 2. bsk., Yay. J.H. Kromers, Leiden, 1938-1939.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdulmelik (213/828), es-Sîretü'n-Nebeviyye, I-IV, Thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrâhim el-Ebyârî-Abdulhafîz eş-Şelebi, Mısır, 1955.

İBN HURDAZBİH, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillah (280/893), Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, 2. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967.
İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmâîl (774/1372), el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIV, 2. bsk., Beyrut, 1977.
İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdillah b. Müslim (276/889), el-Maârif, 4. bsk., Thk. Servet Ukkâşe, Daru'l-Maârif, el-Kâhire, 1981.
İBN RÜSTE, Ahmed b. Ömer (300/912), el-A'lâku'n-Nefîse, Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1891.
İBN SA'D, Muhammed (230/844), et-Tabakâtu'l-Kübrâ, I-IX, Beyrut, 1968.
İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer (262/875), Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere, I-IV, 2. bsk., Thk. Muhammed Şeltut, Cidde, 1982.
İBNÜ'L-ESİR, Izzu'd-Din Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem (630/1232), el-Kâmil fi't-Târîh, I-XIII, Beyrut, 1965-1966.
İBNÜ'L-FAKÎH, Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (340/951), Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân, 2. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967.
------, Bağdad Medînetü's-Selâm, Yay. Salih Ahmed el-Ali, Dâru't-Talîati li't-Tibâati ve'n-Neşr, Paris, Trs.
İBRAHİM, Muhammed Ebu'l-Fadl-Ali Muhammed el-Becâvî, Eyyâmü'l-Arab fi'l-Câhiliyye, Beyrut, 1988.
EL-KALKAŞENDÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdillah (821/1418), Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut, 1984.
KAYAOĞLU, İsmet, İslâm Kurumları Tarihi, 2. bsk., A.Ü. Basımevi, Ankara, 1984.
KINDERMANN, H., "Sûk". İslam Ansiklopedisi, M.E. Basımevi, İstanbul, 1970. c. XI, ss.6-8.
KISTER, M.J., "Mecca and Tamim (Aspects of Their Relations)", Journal of the Economic and Social History of the Orient, c.8, (1965), ss. 113-163.
"The Market of the Prophet", Journal of the Economic and Social History of the Orient, c. 8, (1965), ss. 272-276.
"al-Hira: Some Notes on Its Relations with Arabia", Arabica, c. 15, n. 2, (1968), ss. 143-171.
"Some Reports Concerning Mecca From Jahiliyya to Islam", Journal of the Economic and Social History of the Orient, c. 7, (1972), ss. 61-93.

KRENKOV, F, "The Annual Fairs of the Pagan Arabs", Islamic Culture, c. 11, (1947), ss. 111-113.
EL-KÜBEYSÎ, Abdu'l-Mecid Hamdân, Esvâku Bağdad Hattâ Bidâyeti'l-Asri'l-Büveyhî 145-334 H./762-945 A.D., Dâru'l-Hurriyyeti li't-Tıbâa, Bağdad, 1979.
LAMMENS, Henri, "Mecca", The Encylopaedia of Islam, E.J. Brill, Leiden, 1913, c. III:1, ss. 437-445.
LANDAU, Ella-Tasseron, "The Sinful Wars Religious, Social and Historical Aspects of Hurûb al-Fijâr, Jerusalem Studies in Arabic and Islam, c. 8, (1986), ss.37-59.
LASSNER, J., "Massignon and Baghdad: The Complexities of Growth in an Imperial City", Journal of the Economic and Social History of the Orient, c. 9, n. 1:2, (1966), ss.1-27.
The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages Text and Studies, Wayne State University Press, Detroit, 1970.
------, The Shaping of Abbasid Rule, Princeton University Press, Princeton, 1980.
LEWIS, Archibald, el-Kuve'l-Bahriyye ve't-Ticâriyye fî Havdi'l-Bahri'l-Mutavassıt, Çev. Ahmed Muhammed Isâ, el-Kâhire, 1960.
LEWIS, Bernard, The Origins of Ismâ'ilism, Cambridge University Press, Cambridge, 1940.
------, The Arabs in History, Harper and Brothers, New York, 1950.
LOMBARD, Maurice, İlk Zafer Yıllarında İslam, Çev. Nezih Uzel, Zafer Matbaası, İstanbul, 1983.
MADELUNG, W, "Karmatî", The Encyclopaedia of Islam, New edition, E.J. Brill, Leiden, 1978, c. IV, ss. 660-665.
MAKDİSÎ, Şemsuddîn Ebû Abdillah Ahmed b. Ebî Bekr (380/990), Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim, Yay. M.J. de Goeje, Leiden 1967.
MATLUB, Ahmed, "el-Basra fî Türâsi'l-Câhız", el-Mevrid, c. 11, s. 28, (1902), ss. 15-28.
MAZAHERÎ, Ali, Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları, Çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1972.
EL-MERZÛKÎ, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (421/1030), Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine, I-II, Matbaatu Dâri'l-Maârif, Haydarâbâd, 1332.

EL-MES'ÛDÎ, Ebu'l Hasen Ali b. Huseyn (346/957), Mürûcu'z-Zeheb ve Maâdinü'l-Cevher, I-IV, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdü'l-Hamîd, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, Trs.
MEZ, Adam, el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî, I-II, 5. bsk., Çev. Muhammed Abdu'l-Hâdî Ebû Reyde, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, Trs.
NADVI, Syed Sulayman, "The Early Relations Between Arabia and India", Islamic Culture, c. 11, (1937), ss. 172-179.
NAJI, A.J.-Y.N. Ali, "The Suqs of Basrah: Commercial Organization And Activity In A Medieval Islamic City", Journal of the Economic and Social History of the Orient, c.24, n. 3, (1981), ss. 298-309.
NÂSIR-I HUSREV (470/1077), Sefernâme, Çev. Abdülvehap Tarzî, İstanbul, 1950.
NICHOLSON, R.A., A Literary History of the Arabs, Cambridge University Press, Cambridge, 1969.
O'LEARY, De Lacy, Arabia before Muhammad, London, 1927.
ÖNKAL, Ahmet, Rasûlüllâh'ın İslâm'a Da'vet Metodu, 6. bsk., Esra Yayıncılık, Konya, 1990.
PELLAT, Ch., "al-Basra", The Encyclopaedia of Islam, New Edition E.J. Brill, Leiden, 1960. c. I, ss. 1085-1086.
------, Hılf al-Fudûl", The Encyclopaedia of Islam, New Edition, E.J. Brill, Leiden, 1971, c. III, ss. 389-390.
RICHARD, Coko, The City of Peace, London, 1927.
ER-RİFÂÎ, Enver, el-İslâm fi Hadâratihî ve Nuzumihi'l-İdâriyye, 3. bsk., Dimeşk, 1986.
ROGERS, J.M., "Samarra A Study in Medieval Town-Planning", The Islamic City A Colloquium, Yay. A.H. Hourani-S.M. Stern, University of Pennsylvania Press, Oxford, 1970, ss. 119-155.
ALSAYYAD, Nezar, Cities and Caliphs On the Genesis of Arab Muslim Urbanism, Greenwood Press, United States of America, 1991.
ES-SEMHÛDÎ, Nûru'd-Dîn Ali b. Ahmed (911/1505), Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafa, I-IV, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdü'l-Hamîd, Beyrut, 1971.

SERJEANT, R.B., "The Constitution of Medina" Islamic Quarterly , c.3, (1964), ss. 3-16.

"Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics", Journal of the American Oriental Society, c. 110, n. 3, (1990), ss. 472-486.

SEYDİŞEHRÎ, Mahmud Es'ad, Târih-i İslâm, Sadeleştiren. A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, Er-Tu Matbaası, İstanbul, 1983.

SHABAN, M.A., The Abbasid Revolution, Cambridge University Press, Cambridge, 1970.

------, Islamic History A New Interpretation 2 A.D. 750-1055 (A.H.132-448), Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

SHAHÎD, Irfan "Pre-Islamic Arabia", Cambridge History of Islam, Yay. P.M. Holt-Ann K.S. Lambton-Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge, 1970, c. I, ss. 3-29.

SHARON, M., Black Banners from the East, E.J. Brill, Leiden, 1983.

SHOUFANI, Elias, Al-Riddah and the Muslim Conquest of Arabia, University of Toronto Press, Toronto, 1973.

SIDDIQÎ, Mazheruddin, Development of Islamic State and Society, Lahore, 1956.

SIMON, R., "Hums et ilaf ou commerce sans guerre", Acta Hungaricae, Budapest, 1970, ss. 204-232.

SIVERS, Peter Von, "Taxes and Trade in the 'Abbâsid Thughûr, 750-962/133-351", Journal of the Economic and Social History of the Orient, c. 25, n. 1 (1982), ss. 71-99.

SOMOGYI, Joseph, "The Part of Islam in Oriental Trade", Islamic Culture, c.30, (1956), ss. 179-189.

SPULER, Bertold, "Trade in the Eastern Islamic Countries", Islam and the Trade of Asia, Yay. A.S. Richards, Oxford, 1970, ss. 11-20.

STANLEY, D. Brunn, Cities of the World Regional Urban Development, New York, 1983.

STRANGE, G. Le, Baghdad During The Abbasid Caliphate, Oxford, 1900.

The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Muslim Conquest

to the Time of Timur, Cambridge University Press, Cambridge, 1930.

Büldânü'l-Hılâfeti'ş-Şarkıyye, 2. bsk., Çev. Beşîr Fernesîm-Corcis Avvâd, Beyrut, 1985.

STRECK, M., 'Baghdâd", The Encyclopaedia of Islam, London, 1913, c. I:2, ss. 563-566.

"Kerh", İslam Ansiklopedisi, M.E.Basımevi, İstanbul, 1967, c. VI, ss. 585-587.

ES-SÜVEYDÎ, Ebu'l-Fevz Muhammed Emin b. Ali b. Muhammed (1246/1830), Sebâilü'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kabâili'l-Arab, Beyrut, 1986.

EŞ-ŞERİF, İbrahim, Mekke ve'l-Medîne fî'l-Câhiliyyeti ve Ahdi'r-Rasûl, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, el-Kâhire, 1985.

ET-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922). Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk), I-XI, 4. bsk., Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Dâru'l-Maârif, el-Kâhire, 1977-1982.

EL-UMERÎ, Abdülazîz, el-Hıref ve's-Sınâât fî'l-Hicâz fî Asri'r-Rasûl, 1985.

VÂFÎ, Ali Abdülvâhid, Fıkhu'l-Luğa, 6. bsk., Dâru Nehdati Mısr, el-Kâhire, 1972.

EL-VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer (207/822), Kitâbu'l-Megâzî, I-III, Thk. Marsden Jones, Oxford University Press, London, 1966.

WAINES, D., "The Third Century International Crisis of Abbasids", Journal of the Economic and Social History of the Orient, c. 20, (1977), ss. 282-306.

WATT, W. Montgomery, Muhammed at Mecca, Oxford, 1965.

------, Hz. Muhammed Mekke'de, Çev. M. Rami Ayas-Azmi Yüksel, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1986.

"Economic and Social Aspects of the Origin of Islam", The Islamic Quarterly, c. 1, n. 2, (1954), ss. 90-113.

------, Muhammed at Medina, Oxford University Press, Oxford, 1956.

"Makka", The Encyclopaedia of Islam, New Edition, E.J. Brill, Leiden, 1987, c. VI, ss. 146-147.

WENSINCK, A.J.-C.E. Bosworth, "Makka", The Encyclopaedia of Islam, New Edition, E.J. Brill, Leiden, 1987, c. VI, ss. 147-152.

"Mawsim", The Encyclopaedia of Islam, New Edition, E.J. Brill, Leiden, 1991, c. VI, s. 903.

WIET, Gaston, Baghdad Metropolis of the Abbasid Caliphate, Çev. Seymour Feiler, University of Oklahama Press, Norman, 1971.

EL-YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshâk Ebî Ya'kub İbn Vâzıh (292/904), Kitâbu'l-Büldân, 2. bsk., Yay. M.J. de Goeje, Leiden, 1967.

------, Târîhu'l-Ya'kûbî, I-III, Necef, 1358.

ZEKİ, Muhammed Hasen, Künûzu'l-Fâtımiyyîn, el-Kâhire, 1937.

------, A, Kemâl, el-Hayâtü'l-Edebiyye fî'l-Basra ilâ Nihâyeti'l- Karni's-Sânî'l-Hicrî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1961.

ZEYDAN, Corci, el-Arab Kable'l-İslam, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, Trs.

Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî, I-V, Ta'lîk. Huseyn Mu'nis, Matbaatu Dâri'l-Hilâl, Irak, 1958.

EZ-ZEYLAÎ, Ahmed Ömer, Mekke ve Alâkatuhe'l-Hâriciyye, Riyad, 1981.

ZIÂUL HAQ, "Inter-regional and International Trade in Pre-Islamic Arabia", Islamic Studies Journal of the Islamic Research Institute, c. 7, n. 3, (1968), ss. 207-232.

İslâm öncesi dönemde Arap Yarımadası ve özellikle Hicaz bölgesi, çok geniş bir ticari faaliyete sahne olmuştur. Bunda, bölgenin tarıma elverişli olmaması yanında, coğrafi konum itibariyle değişik yerlerden gelen yolların kavşak noktasında oluşu etkili bir rol oynamıştır.

İslâm'ın doğuşu ve yayılması ile Mekke'de gerçekleşen ticaret arasındaki ilişkinin niteliği konusunda, özellikle Batı ilim dünyasında ortaya atılan görüşlerden hareketle yapılan değerlendirme sonuçlarına göre, bu konuda doğrudan doğruya mekanik olarak bir sebep sonuç ilişkisinin kurulamayacağı kanaati oluşmuşsa da, dengesizliklere karşı sosyal adaleti esas alan bir mesajı getirmesi, tüccar sınıfının hakim olduğu toplumda kısa zamanda geniş bir kabul görmesine ve yayılmasına yardımcı olacak bir ortam hazırlamıştır.

KAPAK DÜZENİ: YAZIEVİ

ISBN 975-473-262-0

